

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRRLIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN
DÖWLET UNIWERSITETI**

ARAZNEPES MÄMMETJUMAYEW

TEKSTOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat - 2010

A. MÄMMETJUMAYEW

TEKSTOLOGIÝA. Ýokary okuw mekdepleri üçin
okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat
gullugy, 2010. 90 sah.

GIRIŞ

Täze Galkynyşlar we beýik özgertmeler zamanynda Türkmenistanyň Prezidenti G.M. Berdimuhamedowyň ylym-bilimi, medeniýeti ösdürmek, gadymyýetden gözbaş alyp gaýdan medeni mirasymyz baradaky alyp baryan syýasaty we edebi mirasymyzy öwrenmek we toplamak meselesi bütinleý täze häsiýete eýe boldy. Hormatly Prezidentimiz G.M. Berdimuhamedowyň tagallasy bilen türkmen halkynyň taryhyna, edebiýatyna, ylmyna degişli dürli döwürlerde dürli ýagdaýlara görä, daşary ýurtlaryň golýazmalar hazynalaryna, kitaphanalaryna düşen türkmen, arap, pars dillerindäki gadymy golýazmalaryň surat nusgalaryny ata Watanymyza gaýtaryp getirmek we olary öwrenmek, neşir edip halka ýetirmek meselesi ýola goýuldy. Hormatly Prezidentimiz G.M. Berdimuhamedowyň tagallasy bilen ýokary okuw mekdeplerinde täze-täze dersler girizildi. Şeýle dersleriň biri hem tekstologiýadyr.

Tekstologiýa – bu özbaşdak bir ylymdyr. Tekstologiýa – bu edebiýat taryhynyň esasydyr. Çünki tekstologiýa teksti öwrenýän, onda-da taryhy taýdan öwrenýän ylymdyr. Her bir aýratyn alnan edebi ýadygärligiň tekstiniň taryhy bolsa, umuman edebiýatyň taryhy üçin ägirt uly ilkinji maglumatlary

berýär. Edebiýatyň taryhyny tekstologiýasyz öwrenmek mümkin däldir. Hatda aýratyn şahyryň ideýalar we çeperçilik älemini öwrenmek, bilmek üçin, onuň galdyran edebi mirasynyň tekstologik hukdaý nazardan öwrenilmegi zerur, belki şertdir. Eger türkmen edebiýatynyň taryhy jedelli meselelerden dolup duran bolsa, şol meseleleriň çözgüdini tapmak kyn bolsa, munuň özi heniz türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda tekstologiýanyň gowşakdygyny, onuň ylm hökmünde doly ugrukmandygyny, tekstologiýa ylmyna berilýän ünsüň güýçlendirilmelidigini aňladýar.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda jedelli meseleler, hakykatdan-da az däl. Jedelli meseleleriň döremeginiň bir sebäbi edebiýatyň taryhynda tekstlerdäki mukdar we hil tapawutlary bilen baglanyşyklydy. Aýdaly, Magtymgulynyň goşgulary birwagtlar 400 sanydy. Soň agtaryşlar netijesinde şahyryň goşgulary 500-e, ondan soň 600-e çenli artdy. Magtymgulynyň golýazmalaryny düýpli öwrenen alym A. Aşyrow öz kitabynda şahyryň goşgularynyň sanynyň 700-e ýetýändigini, munuň hem aňryçäk däldigini nygtap şeýle ýazýar: “Bütin ömrüni poeziýanyň hyzmatynda geçiren Magtymgulynyň ähli döredijiliginiň bize mälim 700 töweregi sygyr bilen

tamamlanmaýandygy belli”.¹ A. Aşyrow özüniň 1994-nji ýylda neşir etdiren “Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap...” diýen kitabynda-da bu sany gaýtalapdyr.² Emma Magtymgulynyň 700 töweregi goşgusyndan diňe 500 töweregi goşgy dürli neşirler arkaly okyjylara ýetirildi, galan goşgular bolsa golýazmalarýň gatynda ýa-da halkdan ýazylyp alnan ýazgylarda saklanýar.

Gurbanaly Magrupynyň goşgularynyň toplanylyşy hem şeýle häsiýete eýedir. 1940-njy ýylda Magrupynyň diňe 4 sany goşgusy peýda bolýar. 1960-njy ýyllarda bolsa, Magrupynyň edebi mirasyna degişli goşgularyň sany 60 töweregi boldy. Görşümüz ýaly, tekstologik derňewleriň edebi ýadygärlikleri saýhallamakda-da, degişliligini kesgitlemekde-de hyzmaty uludyr. Soňky altmyş ýylda edebi mirasymyza degişli neşir edilen ylmy işleri, kitaplary, metbugatdaky makalalary yzarlasaň, Magtymguly bilen Magrupynyň, Magtymguly bilen Şabendäniň, Magtymguly bilen Talybynyň, Magtymguly bilen Mollanepesiň, Magtymguly bilen Mollamyraýyň goşgularynyň garyşdyrylýandygy hakyndaky tassyklamalary okamak bolýar.

¹ A ş y r o w A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat, Ylym, 1984. 11 sah.

² A ş y r o w A. Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap... Aşgabat, Ylym, 1995. 58 sah.

Şeýle ýagdaýlary orta asyrlar edebiýatynda-da synlamak bolýar. Meselem, 1048-1123-nji ýyllarda ýaşap geçen Omar Haýýamyň rubagylarynyň haýsylarynyň şahyryň edebi mirasyna degişlidigini, haýsylarynyň bolsa soň goşulandygyny aýdyňlaşdyrmak hakyndaky mesele henize-bu güne çenli çözülmän gelýär. Rus gündogarşynasy W. A. Žukowskiý 1867-nji ýylda Parižde Nikola tarapyndan neşir edilen 464 rubagynyň 82-siniň Omar Haýýamdan soň ýaşan otuz dokuz sany şahyra degişlidigini belläpdir.³ Edil şu häsiýetli pikirleri Gündogary öwrenijileriň Abusagyt Abulhaýryň rubagylary hakynda-da aýdýanlygy bellidir. H. Ete we E. Braun ýaly alymlar sopuçylyga ýugrulan bu rubagylary şahyryň hut özüniň döreden eserleri hasaplasa, başga bir meşhur gündogarşynas Ý. E. Bertels Abusagydyň özüniň rubagy ýazmandygyny, onuň halkyň arasynda öňden bar bolan taýýar bentleri peýdalanandygyny tassyklaýar.

Elbetde, şeýle ýagdaýlar diňe türkmen edebiýatyna mahsus hadysa däldir. Bu ýagdaý dünýäniň beýleki halklarynyň edebiýatynda-da duşýan hadysadyr. Gündogar halklarynyň edebiýatynda-da şeýle ýagdaýlary köp tapmak bolýar. Meselem, “Awtory ýogalandan soňky ilkinji yüz ýyllygyň dowamynda “Şanama” eýýäm bir topar özgerişlere we

³ R.M. A l y ý e w, M.N. Osmanow. Predisłowiye. Şu kitapda: Omar Haýýam. Ruba'iyat. Moskwa, 1959. 25 sah.

ýoýluşlara sezewar edilipdir”.⁴ Sagdynyň “Gülüstan” eseriniň tekstiniň üstünde işlenende bu eseriň tekstine düýpli ornaşyp giden we Sagdynyň özüniňki hasaplanyp gelen interpolýasiýalaryň ýarysynyň diýen ýaly näbelli ownuk şahyrlar ýa-da göçürijiler tarapyndan ýazyylanlygy ýüze çykaryldy.⁵ Ine, dünýäniň gadymy halklarynyň edebiýatларыnyň hemmesine diýen ýaly mahsus bolan şeýle çylşyrymly meseleleri çözmek üçin ýol salgy berip biljek ylym **t e k s t o l o g i ý a** ylmydyr.

Akademik D. Lihaçýew Sowet Soýuzynda tekstologiýany özbaşdak ylym hökmünde kemala getiren alymlaryň biri hasaplanýar. Ol özüniň “Tekstologiýa” (Moskwa-Leningrad, 1962.) atly kitabynda tekstologiýany filologik ylymlaryň esasy diýip kesgitledi. Tekstologiýa hakyda şeýle garaýyş Daşkent, Duşanbe, Baku, Kazan, Almaata, Ýerewan, Tbilisi, Bişkek, Aşgabat ýaly ylmy merkezlerde edebiýaty öwreniş ylmynda janlanma emele getirdi. Tekstologiýa ähmiýet bermegi, edebiýatyň taryhynyň öwrenilişiniň täze belentlige çykmagyna, geçmiş şahyrlaryň edebi mirasynyň saýhallanylmagyna, dürli şahyrlaryň eserleri bilen garyşdyrylmazlygyna hemaýat etdi. Çünki tekstologiýa ylmynda edebiýaty

⁴ F i r d o u s i. Şahname. Kritičeskiý tekst. I j. Moskwa, 1960. 9 sah.

⁵ S a a d i. Gulistan. Kritičeskiý tekst. I j. Moskwa, 1959.

öwreniş ylmyňyň binýady hökmünde baha bermek bolar.

Türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda tekstologiýa beýle bir ösen ugur bolmasa-da, bu ugurda ençeme işler edildi. Hususan-da, türkmen alymlary tarapyndan XVIII-XIX asyrlara degişli ençeme şahyrlaryň eserleriniň tankydy tekstleri düzüldi. Hususan-da, Nurmuhamet Andalybyň “Ýusup-Züleyha” dessanyňyň, “Nesimi”, “Sagdy Wakgas” poemalarynyň, Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy azat” poemasyňyň, Abdylła Şabendäniň “Şabähram” dessanyňyň, Magtymgulynyň aýry-aýry goşgularynyň tankydy teksti düzüldi. T a n k y d y t e k s t diýmek, munuň özi tekstologik derňew geçirilen tekst diýmekligi aňladýar.

Hat-ýazuw üçin ulanylan serişdeler

«**Kitap**» atlandyryňan närise aslynda nämeke? Bu sowala jogap tapmak üçin sözlüklere ser salalyň. Sözlüklerden «Kitap – haýsydyr bir ugur boýunça ýazylan ýazgylary özünde jemleýän kagyz sahypalarynyň toplanan, rejelenip sahaplanan we jiltlenen neşirlik eseridir» görnüşli kesgitlemäni almak bolar. Umumylykda alanyňda kitaba ýene «Kitap – belli bir kişi tarapyndan belli bir at goýlup, belli bir mowzugyň üstünde durulmak bilen ýazylan eserdir» görnüşli kesgitlemäni hem bermek mümkin. Türkmen alymy Soltanşa Atanyýazowyň Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi tarapyndan neşir edilen «Türkmen diliniň sözköki sözlügi» eserinde «Kitap» kelemesine «Kitap [kita:p] – okamak üçin niýetlenip ýazylan kagyzlary rejeläp, daşyna sahap, jilt tutulan okuw esbabinynyň *kitap* diýen ady araplaryň *kätäbä* sözündendir. Manysy «ýazylan», «ýazgy». Gadymy türki dilde bu manyda *bitik* sözi ulanylypdyr» diýlip kesgitleme berilýär.⁶

Goja taryhyň alyslyklara uzap gidýän menzillerine ser salsak, kitap edil kesgitlemelerde aýdylýan görnüşde birden-kä döräýmändir, onuň şol

⁶ Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki sözlügi. – Aşgabat, «Miras», 2004, 226 sah.

görnüşe geçmesi üçin dürli etaplary-möwrütleri, känkän zamany geçmeli bolupdyr. Geçmişde ol dürli görnüşdäki keşplerde gelip ynsanoglunyň hemrasy bolupdyr.

Olaryň iň ilkinji görnüşini «*Ynsan-kitap*» atlandyrmak bolar. Adam oglunyň entek okamagy, ýazmagy bilmeýän has irki döwürlerinde, ynsanlar özleriniň ýol-ýörelgelik düzgünlerini, kanunlaryny, ynanç-düşünjelerini, şonuň ýaly-da gadymdan eşidip gelýän rowaýatlarydyr gürrüňlerini hatyralaryndadyr ýatlarynda saklamak bilen kellelerinde, aň-düşünjelerinde göterip gelipdirler. Ynsan ogullary arkama-arka dünýeden ötüpdirler, ýöne olara, täze nesillere köne nesiller tarapyndan goýulyp gidilen rowaýatlardyr gürrüňler miras galypdyr. Bu kitaplyk gürrüňlerdir maglumatlar asyrlar boýy bir adamdan başga bir adama, ýaşuly nesilden ýaşkiçi nesle geçirilip gelnipdir. Maglumatlaryň ýaş nesle bu hili miras galdyrylmagy miladydan öňki baş mün ýyllykdan miladynyň 650-nji ýylyna çenli döwürler diýlip görkezilýän Oguz han Türkmen eýýamy ýaly has irki çaglaryň ähli möwrütinde-de ýaýbaň ýagdaýda dowam edipdir. Geçmişde ildeşlerimiz rowaýatlary, dessanlary, maglumatlary gürrüň berijä aýydyjy, ozan, beýançy, bagşy ýaly atlary, gürrüň berilýän zatlara bolsa aýdym, beýan, bagyş, dessan we beýleki görnüşli atlary beripdir. Gadymy milletleriň biri bolan ýunanlylaryň aýdyja «*aed*» adyny bermesi hem türkmenleriň şol suhanwer kişileri «*aýdyjy*»

atlandyrmasyňa meňzeşdir. Aýdyjylar her zaman toý-baýramlaryň söýlüp garaşylan myhmanlary bolupdyrlar. Toýlar tamamlanandan soň hem toýa gatnaşýan myhmanlar olardan dessan, rowaýat, aýdym aýdyp bermegini isläpdirler. Aýdyjy ozon eline gopuzyny, tamdyrasyny alyp, barmaklaryny saz guralynyň üstünde ussatlykda oýnadyp, gadymy atalarymyzyň gahrymançylyklary, olaryň eden beýik işleri, ýeňişli ýörişleri, beýik nesilbaşymyz Oguz atamyzdyr beýleki ägirtler hakyndaky maglumatlary täsir ediji äheňde labyzly gürrüň bermäge, meşhur «Gorkut ata» şadessanynda diýilişi ýaly, «boý-boýlamaga, soý-soýlamaga» başlapdyr. Şol dilewar ussatlaryň halkyň aňyna ýetiren gürrüňleri milletiň aňynda asyrlar boýy ýaşapdyr, wagtyň geçmegi bilen hem milletiň beýik gerçekleriniň bitiren ähmiýetli işlerini, gahrymançylyklaryny mowzuk alan bu eserler has-da çeperleşip timarlanypdyr. Olar köp-köp asyrlar geçeninden soňra ýazga geçirilipdir. Ildeşlerimiz «ynsan-kitap» usulynda maglumatyň başgalara geçirilmesini şol irki döwürlerden taryhyň has soňraky döwürlerine, has takygy şu günlerimize çenli alyp gelipdirler. Munuň bir mysaly hökmünde XIX asyryň ikinji ýarymynda türkmenleriň arasynda bolup gören A. Wamberiniň ýazgylaryndan bir parçany görkezmek bolar. Ol: “Onuň (Magtymgulynyň) kitaby, Gurhandan soň türkmenleriň arasynda uzak wagtlap ikinji orny eýelejekdir. Magtymgulynyň eserleriniň biziň üçin gymmatlygy onda türkmen diliniň has sap

nusgalarynyň barlygyndadyr we munuň ýaly ýagdaý Gündogar halklarynyň edebiýatynda juda seýrek duş gelýär. Bu hili nusgalary onuň at, ýarag hakynda we harby mowzuga bagyşlap ýazan şygrylarynda görmek bolýar. Toý-tomguda ýa-da ýönekeý bir üşmelende Magtymgulynyň aýdymlaryndan aýdýan bagşyny diňlemek miýesser gelen pursatlary meniň aňymda asla ýitmejek täsir galdyrdy. Biz Etrekdekäk, şonuň ýaly bagşylaryň biri biziň golaýymyzda öz çadyryny gurdy. Günlerde bir gün ol özüniň dutary bilen agşamara biziňkä geldi. Az wagtyň içinde ýaş ýetginjekleriň bir topary onuň daşyny gurşap alany üçin haýsy-da bolsa gahrymançylyk hakyndaky aýdymlaryň birini aýtmaly boldy. Ol ilkibada dutaryň taryna ýuwaş we saldamly kakyp, bogazyna salyp hiňlenmäge başlady... Emma gyzyşandan soňra, dutaryna batly kakyp, sesi örän çasly çykмага başlady. Soňra ýaş çarwalar agraslyk bilen dem alyp, telpeklerini ýere urup, guduz açan ýaly saçlaryny penjeläp, söweşe giren ýaly boldular»⁷ diýip ýazmak bilen, din we millet üçin gazylyk, alplyk we gahrymançylyk mowzukly Magtymgulynyň şygrylaryna görä «ynsan-kitap» usulynda aýdylýan aýdymlaryň ildeşlerimize edýän uly täsirini ýazypdyr. Şu günlerimizde-de şol gadymy aýdyjy ozanlaryň mirasdüşerleri bolan dessançy bagşylarymyz ýaşap

⁷ ПУТЕШЕСТВИЕ ПО СРЕДНЕЙ АЗИИ... А. ВАМБЕРИ. – Москва, издание А.И.Мамонтова, 1867, 266-267 сах.

ýörler. Olar şu günlerimize gelip ýeten «ynsan-kitaplardyr».

Entek hat-ýazuw döremänkä, adam ogly maglumatlary biri-birine geçirmeklikde we ýatda saklamaklykda başga usullary hem ulanyypdyr. Şolaryň biri ýüp düwünlerinden edilen «*ýüpdäki hatlar*» üsti bilen habarlaşmadyr. Ony gadymy türkmenler, şonuň ýaly-da, gadymy parslar, hytaýlylar, meksikalylar ulanypdylar. Bu usul geçmişde Aziýa we Günorta Amerika ülkelerinde kämil derejede ulanylypdyr. Amerikada, Peru ülkesinde ýüp dügünleriniň syrlaryny bilýän çopanlar häzirki döwürde hem duşýar. Türkmenler babatda aýdylanda bolsa, bu usulyň galyndylaryny ildeşlerimiziň ulanýan öý ýüplerinde, sallançak baglarynda, bäbejikleriň gundalýan gundag baglarynda we beýleki ýüplerde görmek bolýar. Şol alaja ýüplerden dürli reňkli ýüplikler, gotazjyklar sallanyşyp durlar. Sallanyşyp duran şol närseler gadymy ata-babalarymyzdan galan, dürli manylary aňladýan syrlary şu günlerimizde ýaşap ýören döwürdeşlerimizden gizleşip, ýüplerden asyl-asyll boluşyp durlar.

Gadym zamanlarda ýüp düwünlerinden emele gelen «ýazgylar» üçin ýogyn bir ýüp, onuň ýany bilen hem dürli uzynlykdaky reňkli inçejik ýüplikler gerek bolupdyr. Öz pikirini ýa-da aýtmak isleýän sözleriniň manysyny aňlatjak bolýan kişi ýogyn ýüpiň daşyna beriljek bolýan habarynyň maglumatlaryna laýyklykda

ýüplüjekleri özboluşly şekilde daňypdyr. Aýdyljak bolunýan maglumat nä derejede möhüm boldugyça daňyjygyň düwüni ýüpe has ýakyn ýerleşipdir. Ýüplikleriň reňkleri-de tapawutly manylary aňladypdyr. Gara reňkli daňy – matam (ölüm) habaryny, gara polady, garaňky gijäni, tümlügi, ak reňkli daňy – parahatlygy, rahatlygy, abadanlygy, kümüşi, gündüzi, aýdyňlygy, sary – altyny, güni, ýaşyl bolsa – ösümligi, daragty, nany (çöregi) aňladypdyr. Beýleki reňkler hem yrym-ynançlara görä özboluşly manylary aňladypdyrlar. Eger-de sallanyşyp duran ýüpjagazlar boýalmadyk bolsa, olar sanlary aňladypdyrlar; ýönekeý düwünler – onluklary, ikileýin düwünler – ýüzlükleri, üçleýin düwünler – münlükleri aňladypdyr.⁸

Häzirki ýaşap ýören döwrümüzde, käbir ýagdaýlarda hem, reňkleriň gadymyýetden gözbaş alyp gaýydýan ähmiýetiniň şu günlerimizdäki saklanyp galan ulanylyşyny hem görse bolýar. Biz olar bilen durmuşyň dürli pursatlarynda garşylaşyp bileris. Muňa, garşydaş güýçleriň ak baýdagy galdyryp, boýun egýändigini, parahatçylyk ylalaşygyny baglaşmak isleýändigini habar bermesi; wepat bolan kişiniň hatyrasyna ölümi aňladýan gara geýimiň geýinilip ýas tutulmasy we beýlekiler mysal bolup biler. Ulaglaryň hereket edýän ýolundaky gyzyly, sary, ýaşyl reňkli duýduryş ýşyklary hem reňk-boýag

⁸ Чирва А. Книга в твоих руках. – Москва, «Просвещение», 1985, 6-7 sah.

hatynyň biziň ýaşayan şu döwrümize gelip ýeten ýaňlarydyr.

Ýüpe daňylyp iberilen şeýle bir «haty» okamak üçin, bu namanyň has ownujak bölejiklerine çenli has ünsli seretmeli bolupdyr. Mysal üçin, ýüplikleriň galyňlygynyň, düwüniň daňy şekliniň, nähili tarzda daňylanlygynyň, belli-belli daňylaryň biri-birine ýakyn ýerleşenliginiň, olaryň özaralarynda biri-biri bilen baglanyşanlygynyň ýa-da baglanyşmanlygynyň ýa-da şuna meňzeş beýleki häsiýetleriniň möhüm ähmiýeti bolupdyr. Dünýäniň dürli ýerlerinde ýaşan kowumlaryň käbirinde bolsa daňy-düwünleriň, ýüplüjekleriň ýerine deňiz balykgulaklary ýüplerden asylyp ulanylypdyr. Şeýle «haty» ýazmak üçin, deňiz balykgulaklary kiçeňräk ýapraklar şeklinde kesilip, ownujak bölejiklere bölünipdir, ýüpe yzly-yzyna hatarlanyp dakylpdyr. Taýýarlanylýan soň ýüpler monjuklara meňzäpdir, olardan has ownujak balykgulajyklar düzülen ýüpjagazlar şelpeler ýaly sallanyşyp durupdyr. Ýüp hatlaryň bu usulyndaky, aýdyljak bolunýan gürrüňleriň many aňladylyşy, maglumatlaryň berilmesi ýaly habar bermäniň görnüşleri reňkler bilen-de baglanyşykly bolupdyr. Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly reňkleriň dürli manylary bolupdyr.

Köp ýyllaryň dowamynda kynlyk bilen öwrenilen we okalmasy has kyn bolan «ýüplik hatlardan» başga-da «*şekilli-surat hatlary*» bolupdyr. Şekilli-surat

hatlarynyň kökleri has gadymy döwürlere uzap gidýär. Taryhyň has irki döwürü bolan Daş eýýäminiň giçki döwürlerinde (giçki paleolitde) şekillendiriş sungatynyň hem dürli görnüşleri peýda bolupdyr. Dag gowaklarynda ýaşan suratkeşler gowagyň iki ýanky we üstki diwarlaryna, ýanyp duran oduň ýşygynda ýag bilen garylan (gara, ak, gyzyň, sary) mineral reňklerde surat eserlerini döredipdirler. Haýwanlar (ýabany atlar, sugunlar, ýabany öküzler, kerkler, gadymyýetiň ýabany tüýli pilleri (mamontlar) we beýlekiler) ullakan edilip, dürli görnüşlerde çekilipdir. Adamlaryň, balyklaryň we guşlaryň suratlary seýrek çekilipdir. Bu şekiller gadymy ynançlar bilen hem bagly bolupdyr. Aw edilşi hakynda maglumat bermek gerek bolan mahalynda suratlarda awlanyljak bolunýan ýabany haýwanlaryň, şol haýwanlara tarap naýzalaryny gönükdirip barýan gadymy adamlaryň suratlary gowak diwarlarynda şekillendirilipdir. Hat-ýazuwyň taryhdaky has irki görnüşi, ilkidurmuş urug gurluşynyň häkimlik eden döwürleriniň soňlarynda peýda bolupdyr. Ylymda ol «Piktografiýa»⁹ atlandyrylypdyr. *Piktografiýa* – deriniň ýüzüne, gabyga, agaja, süňke ýa-da daşa çekilen şertli suratlar bolupdyr. Şeýle şekilli haty Demirgazyk Amerikanyň ýerli halky (indeýler) has ýaýgyn ulanypdyrlar. Bu ýerlileriň Aziýa kytasyndan göçüp gidip, Amerika baryp ýurt tutunyp, ýerleşendiklerini alymlar çak

⁹ Piktografiýa – diýilmesiniň manysy, latynça «pictus» - *çekilen*, ýunança «grapho» - *ýazýaryn* diýmekden gelýär

edýärler. Sesli we sessiz habarberişligiň döreýşi-de, hat-ýazuwyň bu görnüşiniň ulanylan döwürlerinden gözbaş alyp gaýdýar. Sesli (owazly) habarberişlik dowul depregine kakylmak bilen amala aşyrylypdyr. Sessiz habarberişlik düwünli ýüpleriň, agaçlardadyr beýleki zatlarda edilen belgileriň ýa-da agaç şahalarynyň belli bir ugra görä döwürmesi bilen amala aşyrylypdyr. Adam ogly özüniň döreden hatynyň kömegi bilen her hili zatlar, hereketler, hadysalardyr wakalar hakynda gürrüň berip bilipdir. Hat gep-gürrüňiň, pikir-duýgynyň aňladylyşynyň oňaýly enjamy bolup hyzmat edipdir.

Has soňraky döwürde piktografiýadan «*iýeroglif*» şekilli hat kemala gelipdir. Has gadymy keşp şekilli alamatlar bolan, daş bölekleriniň ýüzüne ýazylan müsürlilileriň iýerogliflerden düzülen ýazgylary miladydan (b.e.) öňki IV müňýyllygyň soňunda ulanylyp başlanypdyr. Şol döwürlerde müsürlilerde adamyň öz ýadynda saklap biljeginden we beýlekilere dilden aýdyp berip biljeginden artyk bilimler toplanypdyr. Ýazuwa mätäçlik ýüze çykypdyr. Müsürde döwletiň emele gelmegi bilen *ýazuw* hem gutarnykly düzülipdir. Ilkibada müsürliler öz aýtjak zadynyň diňe suratyny çeker ekenler. «Gün» diýip ýazmak üçin tegelek çekip, onuň ortasyna-da nokat goýýar ekenler. Eli naýzaly we ýaýly adamyň suraty bolsa esgeri aňladypdyr. Soň-soňlar diňe bir бүтін sözler belgi bilen belgilenmän, eýsem aýry-aýry sesler, söz bölekleri hem belgilenip başlanypdyr.

Gadymy müsürlileriň ýadygärliklerinde kitaplardaky ýaly uzyn setirler bilen, ýylanlar, hüwülerdir baýguşlar, laçynlardyr gyrgylar, gazlardyr leglekler, guş başly arslanlar, tomazaklar, ösümlük ýapraklary, lotos güli, el, aýak, kelle, çöküne düşüp oturan adamlar, ellerini ýokary galdyryp duran adamlar we beýleki şekiller kesilip-oýulyp çekilipdir. Bu şekilleriň arasyna ilgençekler, ýüp halkasyna meňzeş we beýleki sudurdaky çyzyklardyr täsin şekiller çekilipdir. Şol döwrüň Müsür ýazgylaryndaky bu nyşan-alamatlaryň bir topary sözi, kábiri sözüň bogunyny, ýene biri bolsa harpy aňladypdyr. Bu belgi-suratlara *ieroglifler* diýilýär. Müsür ýazuwynda ieroglifleriň 750-ä golaýy ulanylypdyr. Çalt ýazuw üçin has sada belgiler işlenip taýýarlanypdyr.

«*Dolanan kitaplar*». Müsürde ýazuw üçin amatly material bolupdyr. Nil derýasynyň ýalpak ýerlerinde, boýy 4-5 metre ýetýän gargy-gamyşlar – *papiruslar* biçak köp ösýär eken. Müsürliler papirusyň baldaklaryny ýukajyk zolaklara kesişdiripdirler-de olary kagyza meňzeş edip ýelmeşdiripdirler. Ýöne, ýasalýan ösümligiň ady bilen baglanyşyklylykda «*papirus*»¹⁰ atlandyrylan bu «*kagyz*» biziň ulanýan adaty kagyzymyzdan tapawutlanypdyr hem-de dokalan kendire meňzeş bolupdyr. Çybyjagy reňke batyryp, haty şeýle waragyň (listiň) ýüzüne

¹⁰ Gadymy «papirus» sözi bilen baglanyşyklylykda, häzirki döwürde kagyz nemesçe «papier», fransuzça «papýe», iňlisçe «peýper» atlandyrylýar.

ýazypdyrlar. Ýazga warak ýetmedik mahalynda bolsa onuň aşak eteginde beýleki bir waragy ýelmeýär ekenler. Şeýlelik bilen uzyn lentalar emele gelipdir; olaryň biriniň uzynlygy, 40 metre ýetýär. Ýazylyan waraklara-da «*papirus*» diýýär ekenler. Müsürliler daşyň ýüzüni oýup hem ýazgylar ýazypdyrlar.

Wagtyň geçmegi bilen harplardan düzülen ýönekeý ýazgylar peýda bolupdyr. Has soňraky döwürlerde dürli halklara degişli elipbiýler döräpdir. Harplar ýer togalagynyň dürli ýurtlaryna, dürli halklaryň arasyna ýaýrapdyr. Şol harplaryň ýazylyan özenini emele getiren materiallar hem wagtyň geçmegi bilen üýtgäpdir. Ýazgylar ilki-ilkiler daşyň ýüzüne ýazylyan bolsa, soňra «*papirusyň*» ýüzüne ýazylyp başlanypdyr, «*papirusdan*» soňra ýüzüne mum çalyňan keramikadan, daşdan ýa-da agaçdan edilen lowhalara, soňra «*pergamentedir*» agaç gabygyna, has soňra bolsa kagyzyň ýüzüne ýazylyp başlanypdyr. Bularyň ählisini-de, materialy dürli görnüşli «kitaplar» hasap edeliňde, hersi hakynda biraz söz açmak üçin taryha ser salalyň;

«*Bişirilen böleklerdäki kitaplar*». Miladydan (b.e.) öňki IV müňýyllykda Derýaralygynda¹¹ ýazuw ýüze çykypdyr. Bu ýerde *papirus* bolmansoň, toýun

¹¹ Ýewfrat we Tigr derýalary öz gözbaşlaryny Kawkazyň günortaragynda ýerleşýän daglardan alýarlar we Persiýa aýlagyna guýýarlar. Şol derýalaryň orta we aşaky akymalarynda ýerleşen ýurda, baryp gadymy wagtlarda hem «Derýaralygy» diýýär ekenler. Ýunan (Grek) dilinde – «Mesopotamiýa» diýilýär. Oňa «Iki derýaaralygy» hem diýilýär.

kerpiçjikleriň ýüzüne ýazmaly bolupdyrlar. Hat ýazýanyň ýanynda bir tokga palçyk durýar eken, ol şondan hat ýazmak üçin kerpiçjikler ýasapdyr. Şeýle kitaplar döredilende hat ýazýan kişi üç gyraňly ýonulan çüri uçly taýajyk bilen, özüniň goýmakçy bolýan belgilerini dörtburçly sudurdaky ýumşak laý böleginiň ýüzüne basmak bilen ýazgy şeklini galdyrypdyr. Ol taýajygy laýyň ýüzüne seresaply basyp, şol bada-da yzyna alypdyr. Laý böleginiň ýüzünde, anyk sudurda, goýulan taýajygyň yzy galypdyr. Şeýlelikde ýazgy bölekleriniň ýüzi «*pahnaýazgysy*» («*klinopis*») atlandyrylýan ýazgynyň gyrađeň hem-de ownujak setirleri bilen doldurylypdyr. Ondan soň ýüzüne pahnaýazgysy ýazylan bu laý böleklerini taýýarlamaklyk işi küýzegärlere geçipdir. Ýazylan kerpiçjigi gatatmak üçin ony günde guradyplar ýa-da otda ojaklarda mäkäm gyzdyrylyp bişiripdirler. Diňe bir, laýyň ýüzüne belgiler basylyp ýazylan kitaplaryň däl, eýsem, palçykdan edilen bukjalaryň hem ilkinji gezek Derýaralygynda dörändigi kitaplarda ýazylýar.¹²

Derýaralygynda ilki-ilkiler suratjyklar çekip «hat ýazypdyrlar». Emma toýun kerpiçjigiň ýüzüne şekil çekmek kyn düşüpdur. Ujy ýiti çybyjak bilen onuň ýüzüne çişleýin pahnajyklar görnüşinde çyzyjyklar edip başlapdyrlar. Müňe golaý belgiler işlenip

¹² Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. – Москва, 1979, 114 стр.

taýýarlanypdyr. Her bir belgi birnäçe çişleýin pahnajyklardan ybarat eken. Ol ýa-ha tutuş bir sözi, ýa-da aýry-aýry boguny aňladypdyr. Günorta Derýaralygynda dörän «*pahnaýazgysy*» ýazuwy бүтін Alynky Aziýa giňden ýaýrapdyr. Şeýle usully ýazgylarda her bir «kitap», häzirki döwrüň kitaplarynyň sahypalary ýaly, onlarça, hatda, ýüzlerçe ýazgy böleklerinden emele gelipdir. Her bir bölek nobat-syrasyna görä belgilenipdir, her birine aýratyn at hem goýlupdyr. Gadymyýetde şeýle pahnayazgylý böleklerden düzülen kitaplaryň giden kitaphanalary bolupdyr. Gadymy Assiriýanyň Ninewiýa şäherinde arheologlar gazyp agtaryş işlerini geçirenlerinde köşgüň içinde tutuş bir «kitaphana» tapypdyrlar. Şol kitaphanada 20-30 müňe golaý *pahnaýazgylý* «kitap» bar eken. Bu kitaphana miladydan öňki VII asyrda hökümdarlyk eden assiriýa patyşasy Aşşurbanipala degişli bolupdyr.¹³ Köşk ot alanda «kitaplar» ýanmandyr, çünki olar toýundan edilen eken. Wawilondyr assiriýa dillerinde ýazylan ýazgylaryň arasyndan, başga bir näbelli dilde ýazylan ýazgylar hem tapylypdyr. Basym, bu üýtgeşik ýazgylaryň diliniň, miladydan öňki II müň ýyllykda ýitip giden dildigi we wawilonlylardyr assiriýalylyk bilen garyşyp giden bir gadymy halkyň bu dilde gepländigi belli bolupdyr. Ýöne, beýik medeniýetiň eýesi bolan bu halkyň edebi mirasy saklanyp galypdyr we assiriýa patyşalarynyň kätipleri tarapyndan bu mirasyň

¹³ Чирва А. Книга в твоих руках. – Москва, «Просвещение», 1985, 8 sah.

nusgalary içgin öwrenilipdir. Şolaryň düzen sözlükleriniň hem-de terjimeleriniň kömegi bilen, alymlar bu üýtgeşik dili, has takygy, gadymy sümerlileriň (şumerlileriň) dilini dikeltmegi başarypdyrlar. Türkmen diline has ýakyn bolan bu dil dört müň ýyl gowrak mundan ozal gepleşik dili bolmakdan galan eken. Garaşylmadyk bu açyş, şeýle bir duýdansyz bolupdyr welin, köp sanly dilçi alym entek tanalmaýan sümer (şumer) halkynyň hakykatda bolandygyna-da şübhelenipdirler. Olar bu syrly ýazgylardaky diliň, wawilonlylardyr assiriýalylaryň ynanan dininiň gizlin syrlaryny ýa-da syrly maglumatlary pynhan saklamak üçin ýörite döredilen dildigi baradaky çaklamany öňe sürüpdirler. Şeýlelikde, sümerlileriň ýazgylary «*kriptografiýa*» («syrýazgylary») atlandyrylypdyr. Ýöne, soňraky döwürlerde, bu pikriň düýbünden ýalňyşdygy belli bolupdyr. XIX asyryň ýetmişinji ýyllarynda fransuz alymlary gazyp-agtaryş ylmy saparyny geçirenlerinde, Sümeriň Lagaş şäheriniň harabalygyndan sümerlileriň hut özleriniň şekillendirilen lowhalaryny tapypdyrlar. Olarda sünerlileriň özboluşly keşp-sudurlary hem-de olaryň dilinde ýazylan hiç bir terjimesi ýok bolan köpsanly ýazgylary bar eken. Ýazgylaryň arasynda şertnama ýazgylary, iýmit sanawlary we beýleki hiç-hili pynhan saklanmasy zerur bolmadyk iş ýazgylary bar eken.¹⁴ Alymlar *pahnaýazgysyny* öwrendiler we

¹⁴ Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. – Москва, 1979, 109 стр.

Assiriýa patyşasynyň köşk «kitaphanasyndan» tapylan toýun kerpiçjiklerde ýazylan rowaýatlary, kanunlary, ylmy eserleri okadylar. Ninewiýada tapylan birnäçe toýun kerpiçjikleriň ýüzüne dünýäniň emele gelşi we Ýer ýüzüni suw alşy hakyndaky rowaýat ýazylan eken. Hammurapiniň kanunlary hem daşyň ýüzüne *pahnaýazgysy* ýazuwynda oýulyp ýazylan eken.

Gadymy finikiýalylar ýazuwyň kämilleşmegine ep-esli goşant goşupdyrlar. Söwda alyş-satşy meslegi ýazuwyň çalt ýazylmagyny talap edipdir. Bu işde *ieroglifleri*, *pahnaýazgysyny* ulanmaklyk örän çylşyrymly bolupdyr. Finikiýalylar müsürlileriň tejribesinden peýdalanyndyrlar. Olarda diňe bir sözden däl, eýsem aýry-aýry sesleri aňladýan belgilerde bolupdyr. Finikiýada takmynan miladydan öňki XII asyrdan 22 sany çekimsiz belgilerden-harplardan ybarat elipbiý düzülipdir, çekimli sesleri bolsa ýazuwda düşürüp ýazypdyrlar. Elipbiniň döredilmegi ýazuwy çaltlandyrypdyr we okatmagy, bilim bermegi aňsatlaşdyrypdyr.

Gadymy Hindistanyň ilaty hem finikiýalylaryň elipbiýisi bilen tanşyp, öz ýazuwyny döredipdirler. Belgileriniň käbiri aýry-aýry sesleri, käsi bolsa bogunlary aňladýar eken. Hindiler haty palma agajynyň guradylan ýapragynyň ýüzüne ýazypdyrlar. Hindiler matematika nol sany girizipdirler. Munuň özi belgileriň-sifrleriň onusynyň kömegi bilen sada we çemeli hasaby işläp düzmäge olara mümkinçilik

beripdir. Bu hasap häzir dünýäniň hemme ýerlerinde diýen ýaly ulanylýar. Ol sifrleri ýowropalylar araplardan öwrenendiklerine görä, olara arap sifrleri diýilýär. Araplaryň özleri bolsa ol sifrlere hindi sifrleri diýýärler.

Hytaýlylar miladydan (b.e.) iki müň ýyla golaý öň ýazuwy döredipdirler. *Ieroglifler* ýazuw belgileri bolup hyzmat edipdir. Her bir *ieroglif* bütin sözi aňladýar eken. Meselem, bir *ieroglif* «agajy», şeýle belgileriň ikisi bolsa «tokaýy», üçüsi hem «jeňňeli» aňladýar eken. Hytaý ýazuwynda onlarça müň *ieroglifler* bar eken. Sowat öwrenmeklik hytaý daýhanyna ýetdirmändir. Ieroglifleri öwrenmek üçin köp ýyl gerek bolupdyr, garyplaryň bolsa öz çagalaryny okadara serişdeleri bolmandyr.

Gadymy hytaýlar süňkleriň ýüzüne, ýüpege we bambuk tagtajyklarynyň ýüzüne ýazypdyrlar. Ýüpek gymmat bolupdyr, ony diňe aýratyn möhüm ýazgylar üçin ulanypdyrlar. Bambuk tagtajyklarynyň daňylgy toplumy kitap bolup hyzmat edipdir. Miladynyň (b.e.) I asyrynda kagyz oýlap tapylypdyr. Ony köne esgilerden, agajyň gabygyndan we bambukdan edipdirler. Kagyz arzan düşýärdi we ýazuw üçin bambuk tagtajyklaryndan has amatlydy. Kagzyň oýlanyp tapylmagynyň aň-bilimi ýaýratmakda uly ähmiýeti bolupdyr.

Gadymy milletleriň biri bolan ýunanlylar (grekler) has gadymyýetde ulanyp, miladydan (b.e.) öňki II müňýyllygyň aýagynda ýatdan çykaran özleriniň gadymy ýazuwlaryna gaýdyp dolanyp barmandyrlar. Olar gomerçilik döwrüň aýagynda finikiýalylaryň ýazuwy bilen tanşypdyrlar. Ýunanlylar çekimsiz harplaryň üstüne çekimli harplary goşupdyrlar-da 24 harpdan ybarat öz elipbiýlerini düzüpdiler. Şeýlelik bilen ýazuwy ösdürmekde öňe tarap täze uly ädim edilipdir.

Ýunanlylar haty papirusyň ýüzüne, toýun kerpiçjikleriň ýüzüne, ýuka gat mum çalnan tagtajyklaryň ýüzüne ýazypdyrlar. Olar demir çybygyň ýiti uýy bilen mumuň ýüzüne çyzyp harplar ýazýar ekenler. Demir çybygyn kütäk uýy bilen bolsa ýazylan hatlary öçürýän ekenler. Şol demir çybyjyga «stil» diýýipdiler. Ýunanlylar öz ýazan ýazgylarynyň aýdyň we takyk bolmagyny jür berjaý edipdirler. Olar «Stili ýygy-ýygydan öwür», ýagny ýazylany ýygy-ýygydan düzedip dur diýýär ekenler.

Ýunanlylary papirus kitaby turba ýaly düýrlenen uzyn lenta bolupdyr. Gadymy grekler kitaplary gowy görýär ekenler, olar kitaplary ençeme gezek öz elleri bilen göçüripdirler we aýawly saklapdyrlar.

Munuň bir mysaly hökmünde, takmynan miladydan öňki döredilen degişli elipbiýi görkezmek bolar. Oguz elipbiýi!

Irki taryhy döwürlere degişli mazar daşlarynda şekillendirilen suratda bolsa, bu ýerde jaýlanan kişiniň ömri-durmuşy hakynda maglumat berlipdir.

Türkmenistanda Merwden tapylan küýze! Gadymy ynsan şeýle suratlary öz endamyna hem çekipdir. Hunlaryň endam suratlary! Endama çekilen suratlaryň aňladýan özboluşly manylary bolupdyr, olar harby ýörişlerden, gazanylan ýeňişlerden, adamyň güýjünden, batyrlygyndan we mertebesinden habar beripdir. Suratlardaky şekillendirilen zatlaryňdyr jandarlaryň sudurlarynyň özboluşly aňladýan manylary bolupdyr. Miladydan öňki VII asyr – miladydan soňky III asyrlar aralygynda ýaşan hun türkmenleriniň (gadymy ýunanlylar olary «Skitler», «Skifler», gadymy parslar bolsa «Saklar» atlandyrypdyrlar) parslara bir gezek bir guş, syçan, gurbaga we baş sany ok iberipdirler. Hun türkmenleri bu zatlaryň üsti bilen iberilen namada üstlerine sürünip gelyän duşmanlaryna: «Eý, parslar! Siz şu guş ýaly uçup gaçyp gutulyp bilýärsiňizmi? Şu syçan ýaly ýeriň deşigine girip gizlenip bilýärsiňizmi? Şu gurbaga ýaly suwa, batgalyga girip gutulyp bilýärsiňizmi? Eger-de şu zatlary başarmaýan bolsaňyz, biziň bilen söweş etmäge hyýallanaýmaň. Biz sizi mukaddes topragymyza aýak basan pursatyňyzdan peýkam oklarynyň ýagmyryna tutyp paýhynlarys» görnüşli habary ýollapdyrlar.

Hatdatlyk sungatynyň dürli nusgalary. Türkmen hatdatlary.

Türkmenlerde hatdatlyk sungaty öz taryhyny gadym döwürlerden alyp gaýdýar. Türkmen halky yslam dinini kabul edenden soň, arap elipbiýini ulanyp başlady. Arap elipbiýi apbaslylar döwründen bäri (VIII asyr), kämilleşip başlaýar we Gündogar halklarynyň arasynda çeper ýazuw, ýagny hatdatlyk sungatyň iň ýaýran görnüşleriniň birine öwrülýär. Golýazma ýadygärliklerine çeper miniatýuralar, dürli bezegler bilen utgaşdyrylyp ýazylan owadan hatlar (kalligrafiýa) sungatyň ajaýyp we özboluşly nusgalaryny dünýä medeniýetiniň genji-hazynasyna berdi. Dünýäniň ençeme golýazma hazynalary ummasyz çeperçilik gymmaty bolan şeýle ýadygärlikleriň köp sanlysyny özünde saklaýar.

Hatdatlyk medeni babatda ösýän jemgyýetde nesilden-nesile dyngysyz sünnälenmegi netijesinde kämilleşmegini dowam etdirip, sungatyň özbaşdak hem özboluşly görnüşine öwrülýär. Hatdatlyk sungatynyň däpleri XV-XVI asyrlarda öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetýär. Hatdatlaryň iri ykdysady, syýasy hem medeni, edebi merkezlerde we hatdatlaryň däpleriniň dürli ugurlar boýunça döredijilikli ösdürilmegi bilen baglylykda Hyrat, Töwriz hatdatlyk mekdebi ýaly özbaşdak ugurlar hem döräp kämilleşýär.

Çeper ýazuw örän azaply we hysyrdyly iş bolup, hatdatdan zähmetsöýerligi we irginsizligi talap edýär. Hatdatlykda öňden dowam edip gelyän döp boýunça köp zähmet siňdirilip, ýylmanan kagyz kytgalar ýazylyp, onuň töweregine dürli mazmundaky reňbereň miniatýuralar çekilipdir, galan ýerleri bolsa her hili reňkdäki nagyşlar bilen doldurylypdyr. Hatdatlyk sungatynyň zanry hasaplanýan bu hili ýazgylar bölek sahypalara ýazylyp, hatdatyň goly çekilen şygry ýa-da kyssa böleklerinden ybarat bolupdyr. Şeýle kytgalar orta asyrlarda örän giňden ulanylypdyr. Hatdatlygyň şeýle nusgalaryny diwarlardan asyp goýmak, olary ýygnap, aýratyn murakkalar (albomlar) düzmek hem ýoň bolupdyr.¹⁵ Bu hili murakkalar XIV asyrdan başlap, hatdatlyk sungatynda arap ýazuwynyň ýörgünli görnüşi bolan nestaglykda ýerine ýetirilýär. Ýazgyny ýa-da kitaby sünnälöp ýazmagy tabşyran adamlar hatdatlary gyssap durmandyr. Elbetde, bu ýerde esasy şert hatdatyň döwet galamynyň aşagyndan ajaýyp bir sungat eseriniň çykmagy bolupdyr. Şunuň bilen baglanyşykly XVII asyr taryhçysy Muhammet Ýusup al-Munşi bin Hoja Baka Balhynyň “Mukymhanyň tezkiresi” ady bilen hem belli bolan “Taryh-e Mukymhani” (“Mukymhanyň taryhy”) atly eserinde getirilen Buhara hany Abdyleziz (1645-1680) bilen onuň köşk hatdaty Hajy Ýadygäriň arasynda bolan gürrüň hakda ýatlap geçmek ýerliklidir:

¹⁵ Образсы каллиграфии Ирана и Средне́й Азии XV-XIX вв., Г.И. Костыгованыň giriş makalasy. IWL, Moskwa, 1963, 5 s.

“Bir gezek Buhara hany Abdyleziz köşgünde Hafyzyň diwanyny göçürip ýören hatdaty – Hajy Ýadygäri huzuryna çagyryp:

– Hajy, seniň göçürýäniňden her gün näçeräk dagy ýazyp bolar? – diýip ondan sorapdyr.

– Eger çynymy etsem, bir günde on beýt ýazaryn – diýip, Hajy Ýadygär jogap beripdir.

Onda Abdyleziz:

– Men uzak Gündogarda farfordan kyrk ýylda bir käse, Bagdatda bolsa bir ýylda kyrk käse ýasalýandygyny eşitdim. Olaryň bahasynyň nähili boljakdygyny, elbetde, özüň gowy bilýänsiň. Bu sungatda hem ýagdaý şeýle. Sen biziň hatdatymyz. Biz saňa bu kitaby göçürmegi tabşyrdyk. Eger bir günde on beýt göçürilýän bolsa beýle hatda nähili gözellik bolup biler?! Eger kanagat edip bilseň, her gün diňe bir beýt ýaz, bolmasa-da bir setir – diýipdir. Hajy Ýadygär onuň buýrugyna gulak salyp, Hafyzyň diwanyny ýedi ýylda göçürip bolupdyr”.

Arap ýazuwy owadan Gündogar nagşynyň zerur ülüşi bolmagyny henize-bu güne çenli dowam edip gelýär. Ol özüniň ösüş taryhynda ençeme özgerişlere sezewar boldy, düýpli täzelikler bilen baýlaşdy. Döreýşiniň ilki döwründe nokatsyz ýazylan bolsa,

özgerişň soňky döwürlerinde nokat goýulmakdan¹⁶ başga, her harpyň dürliçe ýazylmagy netijesinde bu ýazuwyň köp sanly görnüşleri ýüze çykyp sünnälenipdir.¹⁷ Ibn Nadimiň ýazmagyna görä, yslam dininiň ýaýrap başlan döwürlerinde arap hatynyň mekki (Mekke etrapyndaky), medine (Medine töweregindäki), basri (Basra etraplaryndaky), kufi (Kufe töweregindäki) görnüşleri bolupdyr. Apbaslylaryň döwründe bu hatyň görnüş-i 12-ä, soňra bolsa 25-e ýetýär. Şolaryň 20-si kufi hatyndan döräpdir. Nash hatyny apbaslylaryň weziri Abu Aly Muhammet ibn Aly ibn Mukla (IX-X aa.) gözelleşdiripdir. Ýokarky hatlaryň her birisi özbaşdak, aýratyn ýazgy üçin, meselem, kitap üçin bir görnüş-i, hadyslary ýazmak üçin başga bir görnüş-i, şygyr üçin ýene-de bir görnüş-i, perman üçin dördünji bir görnüş-i ulanylypdyr. XIII-XIV asyrlarda kufi haty kem-kem ulanyşdan galýar. XIII asyrdan soň arap ýazuwynyň nash, süls, talyk, reýhany, muhakkak, rykga ýaly görnüşleri ýörgünli bolýar. Hatdatlar bu ugurlarda uly ussatlyk gazanypdyrlar: olaryň ýazýan harplary tegelek, inedördül, altyburçlyk şekilinde ýa-da dürli haýwanlaryň, ösümlikleriň şekilinde bolupdyr. Munuň şeýle bolmagynda arap

¹⁶ Obrazy kalligrafii Irana i Sredeney Azii XV-XIX ww., G.I. Kostygowanyň giriş makalasy. IWL, Moskwa, 1963, 5 s.

¹⁷ Harplara VII asyrdan Abul Eswat we Nasyr ibn Asym tarapyndan hereketler, nokatlar goýlupdyr. Bu hakda G. Gurbanowyň „Hatdatlyk sungatynyň dăpleri we edebi mirasymyz hakda kăbir bellikler“ atly makalasyna seret: Makala şu kitapda: Türkmen poeziýasynda dăp we tăzelikçilik. Aşgabat-1977. 28 s.

elipbiýindäki harplaryň ýazylyş häsiýeti we olaryň biri-birleri bilen birleşiş usuly amatly şertler döredipdir. Orta asyrlarda diňe bir sözün ýazylyşyny görmek bilen hem onuň haýsy hatdatyň elinden çykandygyny bilmek kyn bolmandyr. Galyberse-de, orta asyr şertlerinde ussat hatdat diňe bir golýazmany dörediji hökmünde tanalman, ol dürli çeperçilik hünärlerine türgenleşipdir, ylaýta-da keramika önümçiligine, suratkeşlige işjeň gatnaşypdyr, sözün hakyky manysynda nakgaş boludyr.

Hatdatlygyň orta asyr şertlerinde täsirli orun eýelemegi hatyň we hatdatlygyň düzgün-kadalary, ýag ýaly ýazýan döwet galamy hem-de uzak saklanýan, göze ýakymly reňkdäki syýany taýýarlamagyň inçe syrly hakyndaky eserleriň döredilmegine, dürli tezkirelerde, taryhy eserlerde hatdatlaryň atlarynyň agzalyp, işleri dogrusynda durlup geçilmegine, hatda hatdatlar we hatdatlyk däpleri barada ýörite kitaplaryň ýazylmagyna sebäp bolupdyr. Kazy Ahmediniň “Golestan-e honär” (“Hünär gülüstany”, XVI a.), Mämmedaly Seňlah Horasanynyň “Emtehan-ul Fuzala” (“Akyldarlaryň synagy”, XIX a.), Gulammuhamet Häftgalamynyň “Täzkere-ýe hoşnewisan” (“Husnhatlaryň tezkiresi”, XIX a.), Hedaýatylla Sepehriň “Täzkere-ýe hoşnewisan” XX asyryň başlary), Hajy Mirhüseýin Baljuwanynyň “Äşkal-e hotut-e eslamiýe” (“Yslam hatlarynyň görnüşleri”, 1906 ý.), Şeripjan Magtym Sadr Ziyanyň “Täzkerat-ul hättatin ” (“Hatdatlaryň

tezkiresi”, XX asyryň başy), häzirki zaman edebiýatçysy M. Beýanynyň “Ahwal wä asar-e hoşnewisan” (“Husnhatlaryň durmuş ýollary we eserleri”) atly eserleri we şu häsiýetde ýazylan başgada köp eserler şeýle eserleriň hilindendir. Hatdatlaryň uly topary orta asyrlaryň Hyrat, Samarkant we Töwriz ýaly syýasy, ykdysady we medeni taýdan ösen iri şäherlerinde işläpdirler. Çeşmelerden mälim bolşuna görä, Soltan Baýsungur (XV asyryň başlary) işine ezber hatdatlary, çeper bezegiň ussatlaryny Hyrada ýygnap, golýazma kitaplaryň ussahanasyny-kitaphanasyny döredýär. Şol kitaphana üçin niýetlenilen golýazmalara kyrkdan gowrak hatdatyň, bezegçiniň, sahaplaýjynyň zähmeti siňipdir. Gündogarşynas alymlaryň pikirine görä, XV asyryň ikinji ýarymynda we XVI asyrda çeper ýazuwyň gülläp ösmegi üçin esaslar belli bir derejede Soltan Baýsunguryň kitaphanasynda taýýarlanýar. Bu ösüş Nowaýynyň zamanynda Hyratda medeni durmuşyň ýokary göterilmegi, diňe bir şahyrlaryň däl, eýsem jemgyýetiň dürli gatlaklarynyň wekilleriniň, hünärmentleriň, ownuk söwdagärleriň şygryýet älemine içgin aralaşmaga dalaş etmegi hem-de hatdatlyk sungatyna, ony öwrenmeklige arzuwisleginiň mese-mälim artmaklygy bilen berk baglanyşyklydyr. Şu döwürde Soltan Hüseyin Baýgara, Alyşir Nowaýy, taryhçy Handemir, şahyr Bennaýy ýaly belli şahslaryň, şeýle hem hünärment Howaýy, küýzegär Möwlana Many ýaly adamlaryň

ençemesiniň ussat hatdatlar bolandygy çeşmelerden mälim.

Soltan Hüseyin Baýgaranyň, Nowaýynyň hemaýaty arkaly taryhçylar, şahyrlar ajaýyp eserler ýazdylar, hatdatlar bolsa golýazma bezemegiň ussatlary bilen el-ele berip, sungatyň gözeli hem nepis nusgasyny, ýagny hatyň gowzelligi unwanlar (mowzuglar) , kagyzyň gyrasyna jäheklenen nagyşlar, maňzyňa oturýan reňklerdeki miniatýuralar, örän çeper syntgylananan sahaplar bilen utgaşýan Hyrat kitabyňy dörettdiler. XV asyryň ahylarynda esasy stil hökmünde ulanylan nestaglyk Hyrat mekdebiniň ussatlary tarapyndan ýazylan işlerde öz kämilliginiň ýokary derejesine ýetýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň ösüş taryhyna göz aýlanymyza, çeper söz ussatlarynyň-da köpüsiniň öňden gelýän däplere eýerip, özüleriniň nepis hatlary bilen döwürdeşlerine görele bolandyklary barada gadymy we orta asyr çeşmelerinde gyzykly maglumatlara duşmak bolýar. Mysal üçin, XII asyr parsy dildäki şygryýetiň görnükli wekili Owahadeddin Enweri hatdatlyk däplerini şahyrçylyk kesbi bilen utgaşdyrypdyr. Owahadeddin Enweriniň eli bilen gäçürilen XI asyr şahyry Katran Töwriziniň şygrylar diwany biziň günlerimize gelip ýetpdir.

Şeýle hatdatlaryň ýen-de birisi XV asyr türkmen şahyry Hojahasana Hydyrşadyr. Alyşir

Nowaýynyň öz „Mejalisun nefaýis” tezkiresinde ýazmagyna görä, Hojahasan Hydyrşa çeper goşgulary döreden zehinli şahyr bolupdyr. Onuň özi mylaýym gürleşmäge endik eden salyhatly adam bolupdyr. Ol arap hatynyň nestaglyk görnüşini XV asyryň meşhur hatdaty Möwlana Japaryň stilinde biçak owadan ýazypdyr we bu ugurda onuň öňüne geçen adam bolmandyr. Hojahasan Hydyrşa 861/1456-1457-nji ýyllarda aradan çykypdyr.

Alyşir Nowaýynyň „Mejalisun nefaýis” tezkiresinde Hojahasan Hydyrşanyň döwürdeşi şahyr Edhemi Ybraýymşanyň ussat hatdat bolanlygy hakynda-da maglumat berilýär. Edhemi Ybraýymşanyň öz şygrylar diwany hem bolupdyr. Sepehriniň „Tezkireýe hoşnewisan”, Kazy Ahmediniň „Golestan-e honär” atly tezkirelerinde berilýän maglumatlara görä, onuň oturymly ýeri Ýezd hasaplanyp, şowakör bolanlygy üçin Edhem kör lakamyny göteripdir. Edhem hatdatlyk däplerini içgin özleşdiren ussatlaryň biri bolupdyr. Türkmen emirleri Edhemi Ybraýymşany Yspyhana çagyryp, öz galdyrdan binalaryny owadan hatlar bilen bezetdiripdirler. Ol Yspyhanda türkmenleriň gullugynda ýören Haýraty diýen şahyr bilen esli wagt bir ýerde ýaşapdyr. Edheminiň haçan görseň hata güýmenip, dümtünip oturşy halys ýüregine düşen Haýraty oňa bagyşlap, aşakdaky beýdi döredipdir:

Kör kätip bolduň sen ussat maşkyňdan,

Gözüň gapylynça ýazyp, maşk eýle!

Edhemi Ybraýymşa 901/1495-1496-njy
ýyllarda dünýäden ötüpdir.

Tekstologiýanyň ylym hökmünde kemala geliş taryhy

Tekstologiýa diňe XX asyryň başlarynda ylym hökmünde kemala geldi. Emma XIX asyryň ilkinji onýyllyklaryndan başlap, tekstologiýanyň teoriýasy hakynda Günbatarda köp sanly pikirler orta aýdyldy, köp sanly ylmy işler ýazyldy. Aýratynam, bu ugurdan K. Lahmanyň, I. Dobrowskiniň we beýlekileriň ylmy işleri has ähmiýetlidir. K. Lahman üçin we umuman bu dünýä belli alymyň döwri üçin, ýagny XIX asyryň birinji ýarymy we ortalary üçin tekstologiýa babatda şeýle bir uslyp (metod) häsiýetlidi. Ýagny K. Lahmanyň döwründe t e k s t i ñ t a r y h y şol tekstiň dürli nusgalarda täze-täze dörän ýalňyşlyklar esasynda bozulmagynyň taryhy hökmünde häsiýetlendirilýärdi. Şeýlelikde, aýratyn nusgalaryň klassifikassiýasy düzülýärdi we olar toparlara, redaksiýalara bölünýärdi. Şu uslyp (metod) biziň günlerimize çenli dowam edip gelýär. Sebäbi şu nukdaý nazardan seretmek, ahyr

netijede, “ýazaryň (awtoryň) tekstini” – asyl nusgany ýüze çykarmak, dikeltmek babatda ähmiýetlidir. Umuman, tekstologiýanyň esasy maksady, “ý a z a r y ñ (awtoryň) t e k s t i n i” – asyl nusgany ýüze çykarmak, dikeltmekdir we neşir etmekdir.

Golýazma nusgalarynyň klassifikasiýasyny düzmeklik ilki K. Lahman, soň onuň okuwçulary we yzyna eýerijiler tarapyndan “u m u m y ý a l ñ y ş l y k l a r” diýen nazaryýet (teoriýa) esasynda alnyp barylady. “Umumy ýalňyşlyklar” nazaryýeti (teoriýasy) esasynda golýazma nusgalarynyň klassifikasiýasyny düzmeklik, takmynan, şeýleräk tertipde alnyp barylady. Aýdaly, bir edebi ýadygärligiň ýedi nusgasy bar:

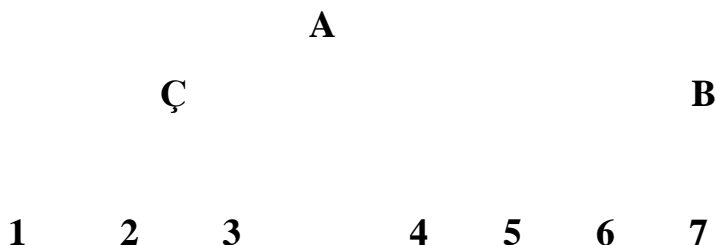
A

B

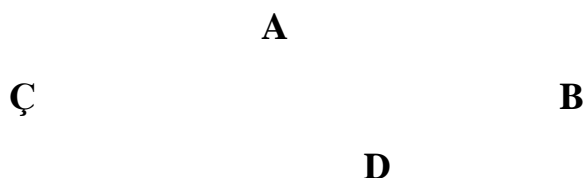
1 2 3 4 5 6 7

4, 5, 6, 7-nji golýazma nusgalarynda “umumy ýalňyşlyklar” bar bolup, olar göni “ýazaryň (awtoryň) tekstine” däl-de, “ýazaryň (awtoryň) tekstinden” göçürilen başga bir nusga esaslanýar. Ýagny “B” nusgada goýberilen ol ýa-da beýleki bir ýalňyşlyk soňra ondan göçürilen golýazma nusgalarynyň hemmesinde gaýtalanyp bilner. Aýdaly, 1, 2, 3-nji

nusgalarda haýsydyr bir “umumy ýalňyşlyk” bolup biler. Eger şeýle bolsa, onda 1, 2, 3-nji nusgalar hem göni “ýazaryň (awtoryň) tekstine” däl-de, “ýazaryň (awtoryň) tekstinden” göçürilen başga bir nusga, ýagny “W” nusga esaslanandyr. Muny shemada şeýleräk görkezmek bolar:

Ýagdaýyň has çylşyrymlaşmagy hem mümkin. Eger üns berilse, 4, 5, 6, 7-nji nusgalarda birlik saklanyлмаýan bolsa, onda olaryň hemmesiniň “B” nusgadan gelip çykmandygyny hem görkezer. Diýmek, shema ýene-de üýtgeşiklik girizilmeli bolar. Meselem, şeýleräk görnüş dörär:

Eger ýene-de “umumy ýalňyşlyklar” ýüze çykarylsa, onda shema has-da çylşyrymlaşar gider. Görşümüz ýaly, K. Lahmanyň “umumy ýalňyşlyklar nazaryýeti (teoriýasy)” özüniň ýönekeý shemalylygy, ýagny uslyp (metod) hökmünde ýönekeýligi bilen ünsüňi özüne çekýär. 3-4 ýa-da has köp nusgada golýazmasy bar bolan islendik eseri şu shema salyp bolýar. K. Lahmanyň ulanan bu ulgamy (sistemasy) ähli döwletlerde ýörelge boldy. Ýogsam K. Lahmanyň nazaryýetiniň (teoriýasynyň) tankytçylary hem az tapylmandy. Aýratynam, XX asyryň başlarynda Ş. Bedýe K. Lahmanyň nazaryýetiniň (teoriýasynyň) az netije berýändigini ýazdy. Ýagny her bir shema gitdigiçe çylşyrymlaşanda ony takykklamak kyn we bulaşdyrýar. Aýdaly 100 sany golýazma nusgany her biri ikiden bolan 50 topara bölmek mümkin. Ine, şeýle ýagdaýlarda “ýazaryň (awtoryň) tekstiniň” asyl nusgasyny, başgaça aýtsak, “A” we “B” nusgany ýa-da “Ç” we “D” nusgalary ahyr netijede nädip anyklap bolar. Ine, meseläniň jedelli ýeri şundan başlanýar. Galyberse-de, islendik iki sany golýazma nusgasynyň “umumy ýalňyşlygyny” tapmak mümkin. Bu, aýratynam, türkmen golýazmalary babatynda şeýledir. Dogry, ol “umumy ýalňyşlyklar” az ýa-da köp bolup

biler. Gaýtam, tersine, hiç bir golýazma nusgasyna meňzemeýän “a ý r a t y n ö z b a ş d a k ý a l ñ y ş l y k l y” golýazma nusgasyny tapmak kyn. Şeýlelikde, “umumy ýalňyşlyklar nazaryýeti (teoriýasy)” umumy häsiýetli golýazmalary tapmaga ukyply, emma “özbaşdak häsiýetli golýazma nusgasyny tapmaklyga ukypsyz” diýlip, K. Lahmanyň ulanan bu ulgamynyň (sistemasynyň) kemçilikleri görkezilýärdi. Hakykatdanam, K. Lahmanyň uslyby (metody) golýazma nusgalaryny gitdigiçe täze-täze toparlara bölüp gidýär.

Umuman, içgin öwrenilen mahalynda bir eseriň birnäçe golýazma nusgalarynyň arasynda “umumy ýalňyşlyklaryň” bolmazlygy mümkin hem däl. Bu ýagdaý şol “umumy ýalňyşly” golýazma nusgalarynyň hemmesiniň a r h e t i p (düýp nusga) bolan “B” ýa-da “Ç” nusgadan gaýdýanlygy üçin däl-de, ýalňyşlyklaryň belli bir bölegi kätipleriň hemmesine ýa-da belli bir bölegine mahsus bolan häsiýetli aýratynlyklar esasynda bolup geçýär. Başgaça aýtsak, kätipleriň köpüsi haýsy nusgadan göçürendigine garamazdan, meňzeş ýalňyşlyklar goýberip bilerler. Eger kätipler tarapyndan şeýle ýalňyşlyklar – “m e ñ z e ş ý a l ñ y ş l y k l a r” goýberilip bilinýän bolsa, onda golýazma nusgalaryny K. Lahmanyň “umumy ýalňyşlyklar nazaryýeti (teoriýasy)” boýunça shema bölmeklik dogry netije bermän hem biler. Sebäbi gürrüňi edilýän bu ýalňyşlyklar göçürilen nusga esasynda ýüze çykan ýalňyşlyklar däl-de,

kätipleriň ukybyna görä ýüze çykýan ýalňyşlyklardyr. K. Lahmanyň “umumy ýalňyşlyklar nazaryýeti (teoriýasy)” boýunça shema bölmeklik meselesinde ýene bir zada üns bermek zerurdyr. “Umumy ýalňyşlyklar nazaryýetine (teoriýasyna)” görä, ýeketäk ýalňyşsyz, dogry ýazylan tekst ýazaryň (awtoryň) teksti bolmaly. Emma hemme k ä t i p l e r sowatsyz, diňe ýazar (awtor) sowatly diýlen ýörelge hem dogry däl. Hakykatda, ökte kätipler käbir ýagdaýlarda “ýazaryň (awtoryň) tekstiniň” ýalňyşlyklaryny hem düzedip bilerler. Emma oňa dogry düşünmedik ýagdaýlarynda düzetjek bolup, başga manyly sözi goýup, has bulaşdyryp hem bilerler. Dürli golýazma nusgalarynda ýazaryň ulanan arap, pars sözlerine düşünilmän tekstiň şeýle bulaşdyrylan ýerleri az däl. Käte kätipler ýazaryň tekstini has timarlaşdyryp, has çeperleşdirip hem ýazýar. Şular ýaly ýerde tekstolog seljerip başarmasa ýalňyşyp asyl nusgany “çalşyryp” hem biler.

Ş. Bedýe “meňzeş ýerleri” köp bolan golýazmalara ünsi çekýär. “Umumy ýalňyşlyklara” däl-de “meňzeş ýerlere” üns berýär. Emma “meňzeş ýerleriň” hem kemçiligi bolup bilýär. Meselem, “umumy ýalňyşly” hem däl, “meňzeş ýerli” hem däl, hiç ýerde duşmaýan aýratyn özbaşdak golýazma nusgalaryna bu ulgamda orun ýok. Ýöne hut şol “özbaşdak tekstiň” “ýazaryň tekstinden” gaýdan bolmagam mümkin. Umuman, tekstologyň önünde şular ýaly päsgelçilikler, kynçylyklar, çylşyrymly

ýagdaýlar peýda bolup durýar. Ine, şular ýaly kyn, çylşyrymly ýagdaýlary seljermek, öwrenmek, çözgüt tapmak, netije çykarmak tekstologiýa ylmyny ýüze çykarypdyr.

Başda aýdyşymyz ýaly, tekstologiýa ylym hökmünde XIX asyrdan döredi. Ol başda “tekstniň tankydy” ýa-da “tankydy tekst” ady bilen bellidi. Tekstologiýa adalgasyny ylmy dolanyşyga girizen alym B.W. Tomaşewskidir. Bu adalga B.W. Tomaşewskiniň “Pisatel i kniga. Oçerki tekstologii” (“Ýazyjy we kitap. Tekstologiýanyň oçerkleri”) ady bilen 1928-nji ýylda neşir edilen kitabyndan soň edebiýaty öwrenijileriň arasyna çalt ýaýrap gitdi.

Tekstologiýa ylmynyň maksady tekstniň asylnusgasyny ýüze çykarmakdan ybarat. Tekstologiýa ylmy ösdügiçe, kämilleşdigiçe tekstdäki ýalňyşlyklaryň döremeginiň ähli sebäpkäri hökmünde göçürijini, ýagny kätibi günäkärlemek düşünjesinden daşlaşdy we gitdigiçe diňe ýalňyşlyklary düzetmek bilen däl-de, eýsem tekstniň taryhyny öwrenmekligiň zerurlygyna ähmiýet berdi. Tekstologiýa edebi eseri çapa taýýarlamagyň filologik tärleriniň ulgamy hökmünde baha berlip başlandy.

Häzirki zaman tekstologiýa ylmynyň ýeten derejesini şeýleräk kesgitlemek bolar: çeper eseriň tekstine milli medeniýetiň fakty hökmünde seredilýär. Diýmek tekst diňe bir ýazara däl, eýsem tutuş halka

dahyly. Aýdaly, Magtymgulynyň goşgulary diňe Magtymgulynyň däl, eýsem türkmen halkynyň milli medeniýetiniň bir aýrylmaz bölegidir. Eger şeýle bolsa, onda tekst (Magtymgulynyň, Şeýdaýynyň... goşgulary, Andalybyň, Şabendäniň... dessanlary, Azadynyň, Gaýybynyň... poemalary) hakdaky alada, ol tekstiň dogrulygy, hakykylygy, düşnükliigi hakyndaky alada jemgyýetçilik ähmiýetli meselä öwrülýär. Diýmek tekstologlaryň halkyň önündäki jogapkärçiligi hem artýar.

Häzirki wagtda tekstologiýanyň meseleleri syýasy-jemgyýetçilik äheňlerine eýe bolup durýar. Belli-belli häzirki zaman ýazyjylarynyň, şahyrlarynyň, alymlarynyň (Beki Seýtakowyň, Kerim Gurbannepesowyň, Gylyç Kulyýewiň, Öde Abdyllyýewiň) eserlerini öwrenmek boýunça ýörite iş toparlarynyň (komissiýalarynyň) döredilmegi hem her bir ýazaryň edebi mirasyna syýasy-jemgyýetçilik nukdaý nazaryndan baha berilmeginden nyşandyr.

Halk döredijiligi, gadymy döwürleriň edebiýaty, orta asyrlaryň edebiýaty, XVIII-XIX asyrlaryň edebiýaty – bularyň hemmesi des-deň derejede tekstologiýanyň öwrenýän obýektidir. Tekstologiýanyň meseleleri we esasy düşüňjeleri (ýagny a w t o g r a f (ýazaryň öz eli bilen ýazan nusgasy), nusga, g a r a l a m a, a k l a m a, arhetip (düýp nusga), g ö ç ü r m e, w a r i a n t w e ş. m.), umumy uslyplary (metodlar) we tärleri (ýagny senesini

anyklamak, düşündiriş bermek, “umumy ýalňyşlyklary” ýa-da “umumy meňzeşlikleri” öwrenmek) – bularyň barysy bir umumy maksady bar bolan ylym hakynda habar berýär. Elbetde, halk döredijiligi eserleriniň, gadymy döwürleriň edebiýatynyň, orta asyrlaryň edebiýatynyň, XVIII-XIX asyrlaryň edebiýatynyň her biriniň öz aýratynlygy, ylmy derňewleriniň öz aýratyn tärleri, ýollary bar. Ýöne bu ýerde ilki bilen her bir ugruň aýratynlyklarynyň sany däl-de, eýsem umumy bir ýörelge gerekdir. Gadymy döwürleriň edebiýatynda, orta asyrlaryň edebiýatynda ýazaryň teksti tas ýok diýen ýaly, bu ýerde gelip ýeten ýa-da ýiten tekstleriň çylşyrymly geneologiýasy bar. Tekstleriň şeýle sejeresinden baş alyp çykyp, olary deňeşdirip teksti dikeltmek bolar. Halk döredijiligi eserlerinde-hä ýazaryň teksti asla ýok. Orta asyrlardan başlap, eýýäm awtograflar ýüze çykyp başlaýar. Ýöne XX asyryň edebiýatynda-da tekstiň birnäçe nusgalarynyň esasynda dikeldilýän pursatlary bar. Meselem, käbir eserleriň senzura sebäpli, redaktoryň ýa-da redaksiýanyň üýtgetmegi sebäpli teksti üýtgedilýär ýa-da gysgaldylýar. Käte ýazar maglumaty köp bolup ýa-da başga dürli sebäplere görä, eserini öz ýazyşy ýaly dolulygyna neşir etdirip bilmeýär. Käte bolsa ýazaryň özi dürli sebäplere görä, (şahsy, jemgyýetçilik, taktiki we ş.m.) eserini gutarnykly görnüşde isleýşi ýaly neşir etdirip bilmeýär. Eger köne golýazmalarda kätipler ýalňyşan bolsa, kompýuterlerde ýygýjylar, korrektlar,

redaktorlar we başgalar teksti bozup ýa-da “kämilleşdirip” bilýärler.

Şeýlelikde, **tekstologiýanyň esasy maksady eseriň dogry tekstini dikeltmekden ybaratdyr.** Dogry tekstiň bolmadyk wagtynda edebiýatyň taryhy-da, nazaryýeti-de bulaşýar. Çeper eseriň teksti des-deň derejede edebiýatyň taryhynyň hem, nazaryýetiniň hem, edil şonuň ýaly tekstologiýanyň hem predmetidir. Şonuň üçin hem her bir abraýly tekstiň neşiri gürrüňsiz ylmy esasyda bolmalydyr.

Tekstologiýanyň ikinji wezipesi tekstleri tertipleşdirmek we belgilemek (nomerlemek), ýagny kodlaşdyrmak (kodifikasiýa) bolup durýar. Başgaça aýtsak, tekstolog alym golýazma nusgalarynyň haýsynyň “A”, haýsynyň “B” belgidäki tekstlerdigini anyklamaly. Hatda häzirki zaman ýazyjylarynyň hem eserleriniň dürli hili (eserleriniň ýygýndysy, eserleriniň doly ýygýndysy, saýlanan eserleri, gazet ýa-da žurnal wariantlary we ş.m.) ýygýndylary bar.

Tekstiň çeşmelerini öwrenmek we onuň meseleleri

Tekstologyň maksady öňde aýdylyp geçilişi ýaly, dogry teksti dikeltmekden we onuň taryhyny öwrenmekden ybarat. Emma teksti öwrenmek,

dikeltmek, soň ony okyja ýetirmek bilen baglanyşykly dürli meseleler ýüze çykyp biler. Ilki bilen tekst mümkingadar gutarnykly tekst hasaplanylmalý dälär. Sebäbi ertirki gün tekstiň has ygtybarly golýazmasynyň tapylmagy mümkin.

Ikinjiden, tekst öwrenilende eger bar bolsa, ýazaryň wesýetleri, islegleri göz önünde tutulmalydyr. Meselem, häzirki zaman ýazarlarynyň öz eserleriniň dürligörnüşdäki tekstleriniň bar mahalynda, ol ýa-da beýleki warianty öz hakyky teksti, ýagny öz isleýşi ýaly döreden teksti, beýleki wariantlary bolsa, dürli sebäplere görä, ýoýlan tekst hasaplamagy mümkin. Emma ýazaryň isleginiň ýerine ýetirilmeýän halatlary hem bolup biler. Meselem, ýazar ol ýa-da beýleki bir eseriniň ýa-da hatlarynyň neşir edilmezligini wesýet eden mahalynda, eger şol eser halk üçin zerur hasaplansa, aradan çykan ýazaryň wesýeti göz önünde tutulman bilner. Elbetde bu ýerde ýazaryň şol eseri neşir etmezlik hakyky wesýeti göz önünde tutulman bilner. Her hal ýazarlaryň köpüsi öz eserleriniň özünden soň öwrenilmegi bilen baglanyşykly ýazgylary galdyrypdyrlar. Şu ýerde Magtymguly Pyragynyň öz eserleri, olara baha berjek muşdaklary hakyndaky oýlanmalaryny ýatlamak bolar:

Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp,

Bilmeze hiç, bilenlere nyrhy köp.

Ýeriň ýerden, äriň ärden parhy köp,
Müşgil oldur: aňlamaza duş bolsa.

ýa-da:

„Sözüm aňlan ýok” diýp, ümsüm oturma,
Jahan giňdir, çendan bilen-de bardyr.

Köne tekstler öwrenilende, iň hakyky tekst awtografdyr. Ýöne häzirki zamanda (belki öňki döwürlerde hem) awtografyň hem ýalňyş bolýan wagtlyry bar. Şahyr öz goşgusyny kimedir birine ýadygärlik üçin öz ýadyna düşüşi ýaly, ýadyna düşmedik ýerlerini bilip ýa-da bilmän üýtgedip biler. Şeýle ýagdaý hatda A.S. Puşkinde-de gabat gelýär. Häzirki zaman türkmen ýazarlary hakynda aýdylanda bolsa, olaryň arhiwleri örän az öwrenilýär. Ýöne eger içgin öwrenilse, bularda-da gyzykly maglumatlar tapylar.

Tekstolog haýsy hem bolsa bir şahyryň ol ýa-da beýleki bir eseriniň tekstini düzmäge girişmezden ozal, şol şahyryň döwri, terjimehaly, döredijiligi bilen doly tanyşmalydyr. Onuň döredijiligine degişli ylmy işleri öwrenmeli. Tekstolog munuň bilen hem

çäklenmän, ol şahyryň edebi töwereginden hem ýeterlik habarly bolmaly. Diňe şondan soň eseriň tekstini düzmäge girişmeli. Mysal üçin Andalybyň „Babaröwşen” dessanynyň tankydy tekstini düzmek üçin Andalybyň döwrüni, terjimehalyny, döredijiligini, edebi töweregini öwrenmeli. Şondan soňra „Babaröwşen” dessanynyň tankydy tekstini düzmeklige girişmeli.

Eger teksti düzüljek eser taryhy häsiýete eýe bolsa, onda şol eseriň ýazylmagyna sebäp bolan taryhy wakalar hem öwrenilmelidir. Mysal üçin Şabendäniň „Hojamberdi han” dessanynyň tankydy tekstini düzmek üçin eseriň dörän döwürleri bolan XVIII asyryň ahylaryndaky syýasy ýagdaýlary, Agamuhammet şanyň ýörişleriniň taryhyny oňat öwrenmeli. Diňe şondan soň „Hojamberdi han” dessanynyň tankydy tekstini düzmeklige girişmeli. Şondan soňra eseriň bar bolan golýazmalarynyň hemmesini ýüze çykarmaly we onuň nirelere ýaýrandygyny bilmeli. Esere degişli golýazmalar öwrenilende onuň ýazuw üsti bilen ýa-da dilden ýazylyp alnanlygy göz önünde tutulmaly. Çünki kähalatda ol ýa-da beýleki şahyryň eserleri ilat arasynda meşhur bolup, golýazma görnüşinde az duşýarlar. Mysal üçin, XV asyr türkmen şahyry Hydyrguly Wepaýynyň „Rownakyl yslam” poemasyňyň, XVII-XVIII asyr türkmen şahyry Andalybyň „Zeýnelarap” dessanynyň biziň döwürimize onlarça elýazma nusgalary, şondan-da köp

daşbasma nusgalary gelip ýetipdir. Tersine Andalybyň „Oguznama”, XIX asyr türkmen şahyry Abdyssetdar Kazynyň „Tekeleriň uruş kyssasy” ýa-da „Jeňnama” poemalary biziň günlerimize ýekeje nusgada gelip ýetendir. Magtymgulynyň golýazmalarynda, şol sanda diwanlarynda-da onuň eserleriniň hemmesi jemlenmändir. Munuň hem dürli sebäpleri bar. Meselem, dini häsiýetli eserler has köp adamlary gyzyklandyran bolsa, milli häsiýetli eserler az göçürilipdir.

Ýokarda aýdylanlary, ýagny döwrüni, terjimehalyny, döredijiligini, edebi töweregini, eseriň özeninde ýatan taryhy wakany, eseriň golýazmalarynyň ýaýrawyny, eser hakda ýazylan ylmy işleri öwrenmeklik tekstologa şahyryň döredijilik dünýäsi hakynda giň düşünje berip biler. Tekstolog eseriň mazmunyna, ideýasyna aýratyn üns bermelidir. Eger ol şu aýdylanlara ähmiýet bermese, tekst taýýarlanylanda her hili ýalňyşlyklara ýol berilmegi mümkin.

Eseri neşire taýýarlamak iki tapgyrdan ybarat bolýar:

1. Eseriň golýazmalaryny we daşbasma nusgalaryny ýüze çykarmak.

2. Ýüze çykarylan golýazma çeşmeleriniň arasyndan esasy çeşmäni kesgitlemek.

Tekstologyň wezipesi ähli çeşmeleri esasy çeşme bilen degşirmek, şonuň netijesinde esasy çeşmäni derňemek, esasy çeşmelerde-de bar bolan nätakyklary düzetmek arkaly eseriň kanoniki tekstini taýýarlamakdan ybaratdyr. Tekstolog eseriň awtoryň tekstine – asyl nusgasyna ýakyn teksti taýýarlamak üçin birnäçe iş tapgyrlaryny geçmeli. Şolaryň esasysy hem eseriň çeşmelerini öwrenmekdir. Golýazmalar bilen işlemegiň taryhynyň görkezişi ýaly, ol ýa-da beýleki eseriň golýazma nusgalarynyň dünýäniň dürli künjeklerine ýaýran halatlary az däl. Mysal üçin, Alyşir Nowaýynyň eserleriniň golýazma nusgalaryny üř edip öwrenen özbek alymy H. Süleýmanowyň tassyklamagyna görä, akyldaryň edebi mirasyna degişli golýazma nusgalary dünýäniň 100-den gowrak uly golýazmalar hazynalarynda saklanyp, olaryň sany üç ýarym müňden hem artykdyr.¹⁸ Elbetde, Magtymgulynyň goşgularynyň golýazma nusgalarynyň haýsy ýurtlara ýaýrandygy, onuň golýazmalarynyň anyk möçberini anyklamak geljegiň işi. Elbetde häzirki döwürde-de käbir iri golýazma merkezlerinde, meselem, Daşkendiň golýazmalar hazynalarynda 20, Sankt-Peterburgda 10, Bakuwda 2, Londanda 1, Budapeştda 1, Drezdende 1 golýazma nusgasynyň bardygy mälim. Şahyryň Angliýa, Germaniýa döwletlerindäki diwanlarynyň nähili ýollar bilen ol ýerlere düşendigi belli däl. Ýöne

¹⁸ Süleýmanow H. Alişer Nowaýi. Küllüyeti kulýazmalari tadjikotidan.. Şu kitapda: Adabiy miros, manba wa tadjikotlar. № 3. Toşkent. 1973, 83 sah.

Magtymgulynyň Wengriýa düşen golýazmasy 1863-nji ýylda derwüş sypatynda Orta Aziýa syýahat eden Arminiý Wamberiniň Molla Durdy diýen adamyň üsti bilen ele salan golýazmasydyr. Arminiý Wamberiniň öz ýany bilen alyp giden bu golýazmasy Wengriýa YA-nyň Gündogar bölümünde saklanýar. F. Bakulin Magtymgulynyň golýazmalarynyň türkmenleriň arasyndaky ýaýrawy hakynda „Türkmenleriň aýdymy we olaryň Magtymguly şahyry” atly makalasynda şeýle ýazýar: „Magtymgulynyň türkmenleriň arasynda ýazylan eserler ýygyndysy örän seýrek duşýan zatdyr we onuň göwrüminiň uludygyna garamazdan, türkmenler Magtymgulynyň az sanly goşgularyny bilýärler. Ýygindyda dürli goşgular garym-gatym, tertipsiz we yzygiderli däl görnüşde ýerleşdirilipdir”.¹⁹ F. Bakuliniň bu sözleri XIX asyryň ikinji ýarymynda Magtymgulynyň golýazmalarynyň ilat arasynda juda seýrek duşandygyny tassyklaýar. F. Bakulin şahyryň golýazmalarynyň ýörite tertibe salynmandygyny hem dogry belleýär. Şahyryň häzire çenli bize belli bolan golýazmalarynyň arasynda diwan düzmekligiň ýörelgelerine, kadalaryna eýerilip düzülen ýekeje-de diwanynyň bolmazlygy hem muny tassyklaýar.

Magtymgulynyň goşgularynyň golýazma nusgalaryny has çintgäp öwrenen alym dil-edebiýat ylmylarynyň doktory A. Aşyrow bu meseleden söz

¹⁹ Bakulin F. Pesni u turkmen I poet ih Mahdum-Kuli. Izwestiya Kawkaz, otdela imperatorskogo russkogo geografičeskogo obšestwa. Tom I. .№ 3. Tiflis. 1872. 107 s.

açyp, şeýle ýazýar: „Biziň hasaplamalarymyza görä, şahyryň diňe Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda saklanýan diwanlarynyň sany 80-e golaýlaýar. Şeýle hem 50 töweregi beýazlarda – antologiýalarda Magtymgulynyň eserleri duş gelýär. Munuň hem daşyndan 200-e golaý elýazmalaryň başlarynda, ahyrlarynda, tekstleriň gyralarynda Magtymgula degişli şygrylar ýazylypdyr. Bularyň hemmesini hasaba alsaň, TMGI-de Magtymgulynyň şygrylary duş gelýän golýazmalaryň sany 350 töweregi bolýar. Bulardan başga-da, Daşkendiň, Sankt-Peterburgyň, Bakuwyň we günbatar ýurtlaryň golýazmalar fondlarynda, hem şahyryň elýazmalary gabat gelýär. Ine, şu elýazmalar şu mahala çenli Magtymgulynyň ömrüni we döredijiligini ylmy esasyda öwrenmegiň çeşmesi hökmünde umumylykda öwrenilmedi”. Her hal Magtymgulynyň goşgularynyň golýazma nusgalarynyň Türkmenistandan başga-da, Özbegistan, Täjigistan, Owganystan, Pakistan, Eýran, Azerbaýjan, Türkiýe, Gürjüstan, Russiýa, Tatarystan, Garagalpagystan, Wengriýa, Polşa, Angliýa ýaly ýurtlarda-da saklanýandygy belli. Elbetde, bu sanaw hem doly däl. Eger gözleg işleri dowam etdirilse Magtymgulynyň edebi mirasyna degişli golýazma nusgalarynyň başga ýerlerden hem tapylmagy mümkin. Olaryň hemmesi hem Magtymgulynyň edebi mirasy öwrenilende çeşme hökmünde hyzmat edip bilerler.

Golýazmalar hem, daşbasmalar hem, şonuň ýaly-da il arasyndan ýazylyp alnan maglumatlar hem teksti öwrenmegiň çeşmesidir. Elbetde, eseriň ýazaryň öz eli bilen ýazylan golýazmasy, ýagny awtografy bar bolsa, onda şol golýazma esasy we belki gutarnykly çeşme bolup biler. Awtograf – munuň özi awtoryň öz eserini öz eli bilen göçürmegidir. Ýöne awtoryň öz diwanynda başga bir şahyryň goşgusyny ýa-da awtory näbelli bir eseri ýazmagy şol eseriň awtograflygyny aňlatmaýar. Bu ýerde şahyr kätiplik wezipesini ýerine ýetirýär. Awtor öz eserini başga bir kätibe ýazdyrsa, ol nusga hem awtograf bolmaýar. Kätibiň göçüren golýazmasy, eger awtoryň ýanynda öz maslahaty ýa-da tabşyrygy bilen ýazylaýanda-da awtograf däl-de, diňe degişli eseriň golýazmalarynyň göçürilen nusgasy bolýar.

Mälim bolşy ýaly Gündogarda ýörite kätipler bolupdyr. Mysal üçin, Alyşir Nowaýynyň birnäçe ýörite kätibi bolup, olar şahyryň döreden eserlerini derrew göçürüp, hata geçiripdirler. Şonuň üçin tekstolog çeşmeleriň üstünde işläň mahalynda kätibiň sowatlylyk derejesini hem ünsden düşürmeli däl. Haýsydyr bir eseriň awtografy bar bolaýanda-da, tekstolog üçin beýleki çeşmeleriň öwrenilmeginiň zerurlygy hem aradan aýrylmaýar. Eýsem ol ýa-da beýleki awtoryň eseriniň golýazmalaryny – ilkinji çeşmelerini nähili tapmaly?! Belli bolşy ýaly, golýazmalar, esasan, golýazmalar hazynalarynda, dürli kitaphanalarda, käte bolsa muzeýlerde saklanýar. Ine,

şol hazynalarda saklanýan golýazmalara hem golýazma öwrenijiler tarapyndan ylmy teswir ýazylýar. Tekstolog şol teswir kitaplaryndan, kataloglaryndan özüni gyzyklandyrýan awtoryň eserlerini agtarýar we ýüze çykarýar.

Tekstologlar diňe geçmiş edebiýatymyza degişli awtorlaryň eserleriniň däl, eýsem häzirkiki zaman ýazarlarynyň eserleriniň hem üstünde işläp bilerler. Ýöne häzirkiki zaman ýazarlarynyň eserleriniň üstünde işlemekligiň hem öz häsiýetli taraplary bar.

Tekstologlar biziň döwrümizdäki ýazarlarda aşakdaky ýagdaýlara aýratyn üns bermelidir:

1. Ýazyjynyň eseriniň teksti redaksiýa ýa-da senzura tarapyndan ýoýlan bolmagy mümkin. Aýratynam, köp eserleriň neşir üçin taýýarlanylýan nusgasy bilen žurnal ýa-da gazet üçin taýýarlanylýan nusgasy parhly bolýar. Radio ýa-da tele ýaýlymlarda okalan eserleriň parhly bolýan wagtlary hem az duşmaýar. Umuman, žurnal, gazet, radio ýaýlymlary üçin taýýarlanylýan tekstler köplenç halatlarda ýoýlan bolýar. Aýry-aýry ýagdaýlarda redaktorlaryň ýalandan senzura salgylanyp hem eseri üýtgedýän, gysgaldýan halatlary az däl. Soň bolsa alymlaryň ýazyjynyň däl-de redaktoryň üýtgeden nusgasyny hakyky nusga hasaplamagy-da bolup biljek zat.

2. Aýry-aýry eseriň teksti awtosenzura hem düşüp biler. Ýagny haýsydyr bir „şahsy mesele” bilen

ýa-da intim ýagdaýlar bilen baglanyşykly, ýa-da „döwletin senzurasy gysgaldar, ondan özüm gysgaldaýyn” diýip, ýazaryň öz tekstini özüniň gysgaltmagy, üýtgetmegi mümkin.

3. Aýry-aýry ýazarlaryň garran wagtynda, tussagda bolan ýagdaýynda, çetleşdirilen wagtynda öz eseriniň teksti hakynda öz isleginiň tersine ýa-da garrylykdan ýalňyşyp üýtgeşme girizmegi mümkin.

4. Aýry-aýry ýazarlaryň öz tekstini üýtgetmäge rugsat berýän, ynanýan ýörite adamlary bolup bilýär. Bu eýýäm mejburlykda däl.

5. Aýry-aýry eseriň awtor tarapyndan gutarylman goýlup, soň kimdir bir öwreniji alym tarapyndan jemlenmegi, ýagny ýazylyp tamamlanmagy mümkin. Tekstolog şeýle ýagdaýda ýazyjynyň eseriniň ýarysyny öwrenip goýmaly däl. Umuman, köp eserleriň, aýratynam goşgularyň teksti hemişe diýen ýaly „hereketde” bolup bilýär. Awtor dürli sebäplere görä, awtor öz eseriniň kä üstüni ýetirýär, kä gysgaldýar. Meselem, Kerim Gurbanpeshowyň meşhur „Ýaşlyk dramasy” eseriniň ýa-da „Aýal bagşy” ýaly eserleriniň hem iki warianty dagy bar.

6. Tekstolog hatda awtografa-da ünsli seretmeli. Sebäbi awtoram ýalňyşyp biler. Bir adamyň adynyň iki hili gelýän ýeri bolup biler. Ýöne tekstologiýanyň

käbir kanunlary esasynda bolaýmasa, tekstolog awtoryň tekstini hiç hili üýtgetmeli däldir.

7. Tekstolog tekstiň aklamasy bilen garalamasyny garyşdyrmaly däldir. Tekstiň garalamasyny awtor esasan, özi üçin ýazýar. Awtor eseriniň garalamasyny ýazan wagty şol eseriň käbir ýerlerini üýtgetmek, haýsydyr bir ýagdaýy göz önünde tutmak pikiri bilen ýazýar. Aklama welin garalamadan parhlylykda, eýýäm il üçin niýetlenilip ýazylýar. Ýöne tekstolog eseri öwrenende onuň garalamasyny hem ünsden düşürmeli däldir. Çünki tekstiň taryhyny öwrenmekde garalamanyň uly hyzmaty bardyr. Her bir eseriň garalamasy hut şu nukdaý nazardan hem örän gymmatlydyr. Aklamadan tapyp bolmajak maglumatlaryň köpüsini garalamadan tapyp bolýar.

8. Tekstologiýanyň esasy meseleleriniň biri hem wariantlylyk meselesidir. Wariantlylyk hem geçmiş ýazuw ýadygärlikleri öwrenilende-de, XX asyryň edebiýaty öwrenilende-de üns merkezinde bolup bilýär. Meselem, geçmişde köplenç kätipler öz göçürýän eserine has „döredijilikli çemeleşip”, eseriň dürli wariantyny döredip bilerler. Wariantlylyk diýlende mehaniki goýberilen ýalňyşlyklar göz önünde tutulmaýar, wariantlylyk bu eseriň „döredijilikli çemeleşmek” netijesinde üýtgedilen görnüşidir.

Diňe kätipler däl, eýsem awtoryň özi hem soňluga bilen dürli hili üýtgeşmeler girizmek arkaly eseriň täze wariantyny döredip biler. Meselem, biziň zamanamyzyň ýazyjylarynyň hem öz eserleriniň žurnal üçin bir wariantyny, neşir üçin ikinji wariantyny, köp jiltlik üçin üçünji has kämilleşen wariantyny döredýän wagtlary hem duşýar.

Wariantlyk hem dürli hili bolup biler. Meselem, goşgularda bir-iki ýa-da üç-dört setir, käte birnäçe bent tapawutlary bolup biler. Ýöne bu üýtgeşmeler goşgynyň ideýasyna zyýansyz bolýar. Emma aýry-aýry halatlarda tekstiň has uly bölegi üýtgeşik bolup hem biler. Munuň hatda eseriň manysyna, ideýasyna üýtgeşiklik girizýän halatlary hem bolup biler. Hatda häzirki zaman ýazyjylarynyň eserleriniň dürli wariantlarda dürli atlary (eseriň ady) ulanýan wagtlary hem bar. Şu ýerde geçmişde ýazylan eserlerimiziň köpüsiniň atsyz gelýändigini bellemelidiris. Aýratynam, geçmiş şahyrlarymyzyň ýazan goşgularynyň hemmesi diýen ýaly atsyz gelýär. Şonuň üçin geçmiş şahyrlarymyzyň ýazan şol bir goşgusynyň dürli at bilen gelýän halatlary hem bar.

Tekstiň taryhyny hertaraplaýyn öwrenmek

Gündogar golýazmalarynyň taryhyndan mälim bolşuna görä, irki orta asyrlardan başlap, golýazma kitaplar peýda bolupdyr. Elbetde, taryhy şertlere görä,

diňe käbirleri bolaýmasa, ol golýazma kitaplaryň aglabasy biziň döwrümize gelip ýetmändir. Türkmenistanda bar bolan golýazmalaryň agramly bölegi XVIII-XIX asyrlarda göçürilen. Golýazmalar hazynasyndaky iň irki seneli türkmen golýazmasy XVI asyra degişli.

Belli bolşy ýaly golýazma bir ýa-da birnäçe eserden ybarat bolup bilýär. Köp sanly ýazarlaryň eserlerinden düzülen golýazma b e ý a z diýilýär. Türkmen golýazmalarynyň taryhynda beýazlaryň tutýan orny aýratyn uludyr. Ýöne muňa garamazdan, köplenç ol ýa-da beýleki bir şahyryň edebi mirasy bilen gyzyklanýan alymlaryň käte beýazlara kembaha garaýan, olara az ähmiýet berýän halatlaryna hem duşmak bolýar. Munuň özi diňe bir şol alymlaryň tejribesiniň azlygyndan däl, eýsem heniz tekstologiýa ylmynyň kada laýyk ýola düşmänliginden hem gelip çykýar. Beýazlara köplenç uly göwrümlü eserler girmeyär. Olar, esasan, şygryrlardan, hikmetlerden, rubagylardan düzülýär. Kähalatlarda beýazlarda hekaýatlaryň, hatda risalalaryň hem girizilen halatlaryny görmek bolýar. Käbir beýazlar has kämil häsiýete eýedir. Şeýle beýazlarda dürli hili eserler bolman, eýsem diňe haýsy hem bolsa bir mowzukdaky eserler alnandyr. Mysal üçin, beýaz düzüji dürli asyrlarda ýaşan şahyrlaryň Muhammet pygamberi wasp edip ýazan şygryrlaryny bir ýere jemleýär we olardan bir bitewi ýygyny – beýaz düzýär. Düzüji şeýle häsiýetli beýazy şol bir asyrda ýaşan şahyrlaryň

goşgularyndan hem düzüp biler. Bu ýerde esasy üns berilmeli pursat beýaza girizilen goşgularyň özara bir mowzukda bolup, hemmesiniň bir ideýa baglanyşygynyň bolmagydyr.

Beýazlara, ýagny ýörite ýygyndylara girizilen eserleriň düzüji tarapyndan kem-käs özgerdilen pursatlaryna hem gabat gelinýär. Düzüjiniň beýaza girizen eserlerini belli bir mowzuk bilen baglanyşdyrmak üçin, käbir setirleriň, bentleriň goşulmagy, käbir wakalaryň artdyrylmagy hem mümkin. Şonuň ýaly halatlarda düzüjiniň beýaz üçin saýlap alan mowzугy bilen baglanyşmaýanlygy sebäpli käbir bentleri, setirleri, wakalary gysgaltmagy hem mümkin.

Beýazlar öz düzüjileriniň sowatlylyk, düşüňjelilik derejesine – dünýägaraýşyna görä, halaýan, ähmiýet berýän ugurlaryna görä, dini, ahlaky, öwüt-nesihat häsiýetli, sopuçylyk äheňlerde bolup biler. Irki türkmen beýazlarynda durmuşy, söýgi mowzuklaryndan ýazylan goşgularyň girizilen pursatlary seýrek duşýar ýa-da asla gabat gelmeýär diýen ýaly. Eger gabat geläýende-de şeýle goşgy beýazyň soňunda bolýar. Durmuşy, söýgi mowzuklaryndan ýazylan goşgulara diňe XIX asyryň ahylarynda ýa-da XX asyryň başlarynda düzülen beýazlarda ýygy-ýygýdan duşmak bolýar.

Şu ýerde ýene bir ýagdaýa üns bermeli. Käte golýazma sahaplaýjylar dürli elýazmalary bir ýere jemläp bir bitewi ýygyny hem edýärler. Ony hatyň ýazgysy, kagyzy, şeýle hem eserleriň düzüliş ýörelgeleri esasynda kesgitlemek bolar. Mysal üçin, arassa sopuçylyk mazmunly eserleriň arasynda bir dünýewi mazmunly şygry gabat gelse, onda ol şygryň degişli beýaza gapdaldan goşulanlygy mälim bolýar. Onuň hem üstesine, tekst bir kätip tarapyndan düzülen bolsa, onda golýazmadaky düzedişler, bellikler birmeňzeş bolýar.

Beýazlaryň öwrenilmeginiň ol ýa-da beýleki eseriň dörän wagtyny anyklamaga hemaýat edýän wagtlary-da bar. Meselem, haýsydyr bir waka bilen baglanyşykly düzülen beýaza şol wakanyň ýüze çykan döwründe ýazylan eserler girizilip biliner. Beýaza girizilen eseri, ondaky beýleki eserlerden üzňelikde öwrenmeli däl. Çünki köplenç halatlarda şol eseriň taryhy şol beýazyň taryhy bilen baglanyşykly bolup biler. Başgaça aýdylanda beýazlaryň öwrenilmegi alymlar üçin baý maglumatlar berip bilýär. Galyberse-de, ol birinjiden, şol döwrüň jemgyýetçilik pikiri bilen habarly etse, ikinjiden, şol döwrüň okyjysyny gyzyklandyran ruhy baýlyk bilen tanyşdyrýar. Şol döwürlerde ýer-ýurt atlarynyň nähili görnüşde ulanylanlygy, jemgyýetdäki syýasy äheňler hem golýazmalarda öz beýanyny tapýar.

Tekstologiyada hemme zat biri-biri bilen baglanyşyklydyr. Eseriň tekstini hiç haçan oňa dahylly beýleki ýagdaýlary göz önünde tutman, öz-özlüğünde derňemek bolmaýar. Beýle derňeler dogry netijelere getirmeýär.

Terjime eserleriň tekstini öwrenmek

Terjime eserleriň tekstini öwrenmekligiň özboluşly aýratynlyklary bar. Birinjiden, terjime eserini mazmunyny peýdalanmak çäkli. Çünki terjimeçi bir bölek, awtor bir bölek. Ikinjiden, eserini stilini öwrenmek hem çäkli. Üçünjiden, tekstolog eserini terjime edilen dilini hem kämil bilse, has gowy, çünki ol oňa eserini ýazylan wagty, ýeri we beýleki aýratynlyklary barada goşmaça maglumat berer.

Terjime sözüniň häzirki manysy orta asyr türkmen edebiýatyndaky terjime adalgasynyň manysyna doly gabat gelmeýär. XX asyr türkmen edebiýatyna çenli haýsy hem bolsa bir eseri arap, pars dillerinden türkmen diline terjime eden awtor oňa juda erkin çemeleşipdir. Olar terjime edýän eserlerine käbir wakalary ýa-da pikirleri özünden goşupdyrlar ýa-da tersine käbir wakalary ýa-da pikirleri aýrypdyrlar. Kompozisiýasyna hem käbir özgerişleri girizipdirler.

Geçmiş türkmen edebiýatynda awtorlaryň käbiri öz özbaşdak eserlerini-de kähalatlarda terjime diýip atlandyrypdyrlar. Mysal üçin, XVII asyryň ahyrlarynda ýaşap geçen Akmuhammet atly türkmen şahyry özüniň „Nesimi” poemasyny döredişi hakynda eseriň giriş bölümünde şeýle ýazýar:

Uşbu kyssa nasr erdi,

Bir zaman farsy erdi.

Nazm kyldym men imdi,

Türki dilge diýdi-ýa.

Şu setirlerden görnüşi ýaly, Akmuhammet öz ýazan poemasynyň pars dilinde, onuň hem üstesine nasrda – kyssada ýazylan nusga esasynda döredendigini aýdýar.

Türkmen edebiýatynda Nesimi hakynda ýene-de bir poema bar. Ol Nurmuhamet Andalybyň döredijiligine degişlidir. Andalyp özüniň „Nesimi” poemasyny döredişi hakynda şeýle ýazýar: „**Emma gadym eýýamda Seýit Nesimi diýgen bir buzurgwar ötüpdür. Arap dilinde erdi. Türki tiline aýlanturyp, niçe günler mähnet we muşakgat tartyp, nazm eterge bil baglap, taryhy – mahy**

jumadyssany aýynda, on birilenji güni ýazmakga meşgul boldum".²⁰ Diýmek, şu sözlerden ugur alsaň, Andalyp öz eserini arap dilinden türkmen diline terjime eden bolup çykýar. Hut şu sözlere esaslanyp, türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda Andalybyň bu eserini terjime eser hasaplaýan alymlar hem bolupdy. Meselem, Aşyrapur Merdowyň „Andalybyň terjime eseri” („Edebiýat we sungat” gazeti, 1975-nji ýylyň 19-njy ýanwary), „Andalyp hem Esiri” („Sowet edebiýaty” žurnaly, 1976-njy ýyl, №1) makalalarynda Esirä terjimeçi hökmünde baha berilýär. Emma şu mahala çenli Nesimi hakynda ne arap dilinde, ne-de pars dilinde eser ýazan şahyr belli däl. Şonuň üçin hem bu eserleri terjime eseri hasaplamak birtaraply bolar. Galyberse-de, „Nesimi” poemasyňyň girişiniň ýene-de bir beýdinde:

Munça sözi kyldy hekaýat olar,

Seýit Nesimiden rowaýat bular –

diýilmegi-de, bu eseriň terjime edilendigini aňlatman, diňe ol hakdaky rowaýatlara esaslanylandygyny görkezýär. Bu babatda „Nesimi” poemasyňyň tankydy tekstini düzen filologiýa

²⁰ N u r m u h a m m e t A n d a l y p. Şygryrlar hem poemalar. Aşgabat. Türkmenistan. 1990. 108 sah.

ylmylarynyň doktory Geldi Nazarow şeýle ýazypdy: „Emma biziň klassyk şahyrlarymyzyň dilindäki „türki diline aýlandyrdyk” diýen ýaly sözlere esaslanyp, ony terjime edipdir diýip düşünmek düýbünden nädogrydyr. Klassyk şahyrlarymyzyň tradision sýužet esasynda döreden poemadyr dessanlarynyň köki galapyn arap-pars çeşmelerinden alnypdyr. Şol sebäpli hem Gündogar şahyrlary öz döreden dessanlarynyň original eserdigine garamazdan, olar „Rawylar andag rowaýat kylarlar”, ýa-da „biz muny türki diline aýlandyrdyk”, „terjime etdik” diýen sözleri ulanypdyrlar. Gündogar şahyrlarynyň dilindäki şeýle kiçigöwünlilik we salyhatlylyk soňabaka ýörgünli edebi täre öwrülip gidipdir”.²¹

Şeýlelikde, geçmiş edebiýatymyz babatda terjime sözüne örän seresap çemeleşmelidigi belli bolýar. Bu babatda belli gündogarşynas Ý. E. Bertelsiň belli pars şahyry, söpuçylyk poeziýasynyň görnükli wekilleriniň biri Ferideddin Attaryň (takmynan, 1150-1230) „Mantyk at-taýr” („Guşlaryň söhbeti”) poemasy bilen Alyşir Nowaýynyň „Lisan at-taýr” („Guş dili”) poemasynyň özara gatnaşygyny yzarlamak bilen çykaran netijesine üns bermek ýerliklidir. Alym şeýle ýazýar: „Terjime adalgasynyň özüne Gündogar awtorlarynyň eserleri babatda gaty seresap ulanmaly. Çünki biziň bu adalga düşünişimiz

²¹ A n d a l y p. Nesimi.(tankydy tekst). Aşgabat. Ylym. 1978. 26 s.

Gündogarda dowam eden edebi formalara mydam gabat gelip durmaýar”. Bu hakykatdan hem şeýledir.

Andalybyň diňe „Nesimi” poemasy däl, eýsem beýleki eserlerinde-de terjime bilen baglanyşykly şunuň ýaly mesele ýüze çykyp biler. Meselem, şahyryň „Ýusup-Züleyha” dessanynyň dörediliş taryhy hem şuna ýakyndyr. Dessanyň girişinde şahyr dost-ýarlarynyň öz ýanyna gelip, eden haýyşlaryny şeýle beýan edýär:

Nije mahal erur parahat işim,
Ýok idi hiç kimse birle danyşym.
Geldi ýene birnäçe hemderitler,
Gurby-şejagatda şiri mertler.

Geldi meniň gaşymga bir şasuwar,
Nutky nezih ýagşy söze intizar.

Barçalary erdi maňa hemneşin,
Ýüzleri gül, sözleridir engebin.

Diýdi olar: „ – Eý, Andalyp binowa,
Köňlümüzge düşdi ajap majera.

Bar „Kysas” içre ajaýyp dessan,
Ne boladyr kylsaň ony gülüstan?

Ýusuby – syddyku Züleýhany sen,
Türki halaýykga kylyp enjümen.

Elden ele alyp kylsa buý,
Birniçe zybalar era güftuguý.

Yşk hakykaty sapak eýlesin,
Beýle erer aşyky päk aňlasyn.

Bilsin özün yşk ýolun tutmasyn,
Beýle dawa duruguýy etmesin”.

Uşbu sözi kyldy hekaýat olar,
Ýusup syddykydan rowaýat olar.

Andalypnyň maksadydyr ki bossan,
Könlüge hoş geldi ajaýyp dessan.

Eýledi türki til ibtida,
Gähi nasr, gähi gazal hoş nowa.

Birniçesin nazmy muhammes kylyp,
Aşyk-u magşuklarga bes kylyp.²²

Edil şunuň ýaly mysaly Muhammet Fuzulynyň „Leýli-Mejnun” poemasyndan-da tapmak bolar. Fuzulynyň döwürdeşleri hem şahyrdan pars dilindäki „Leýli-Mejnun” türki dile geçirmegi haýyş edipdirler:

... Olar ahyrynda meni tutdular,

²² N u r m u h a m m e t A n d a l y p. Dessanlar. Aşgabat. Türkmenistan. 1991. 125-126 s.

Bu barada şeýle teklip etdiler:
Leýli bilen Mejnun parsça köpdür,
Emma türkilerde bu dessan ýokdur.

Sen tertibe salyp ýz bu dessany,
Kyl täze bu könelen bossany.

Fuzuly hem ozal bar bolan parsça „Leýli-Mejnun” poemasyňy türki dile geçirýär. Emma Fuzuly ony diňe bir terjimeçi hökmünde türki dile geçiräýmän, şol sýužet esasynda hut özüniň özbaşdak täze eserini - „Leýli-Mejnun” poemasyňy döredýär.

Elbetde arap, pars dillerinden hakykatdan hem terjime edilen edebi eserler ýa-da taryhy eserler hem az däl. Aslynda türkmen dessanlarynyň aglabasynyň öz köküni arap we pars edebiýatyndaky rowaýatlardan, ertekilerden, ýazuwly edebiýatyň nusgalaryndan alyp gaýdandyr.

Eseriň senesini, ýazylan ýerini, awtoryny anyklamak meselesi

Her bir eseriň senesini, ýazylan ýerini, awwtoryny anyklamak iň wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Adatça geçmiş türkmen edebiýatymyzdaky awtorlar iri göwrümlü eserlerinde ony haýsy ýylda, haýsy aýda, haýsy günde ýazanlygyny görkezýärler. Mysal üçin, XIV asyrda ýaşap geçen Horezmi-Rowany özüniň „Muhabbetnama” eseriniň ahyrynda ony ýazan senesini görkezýär:

Bu depder ki bolupdyr Müsür gandy,
Ýedi ýüz elli dört içre tükendi.

Bu sene miladynyň 1353-1354-nji ýyllaryna gabat gelýär. XV asyrda ýaşap geçen Hydyrguly Wepaýy hem özüniň „Rownakyl - yslam” eserini ýazan senesini görkezip, şeýle setirleri getirýär:

Bu kitap hatmynda erdi ol sene,
Tisga sittuna samaniýa miýa.

Şundan görnüşi ýaly, Wepaýy bu eseri 869-njy ýylda ýazypdyr. Bu sene miladynyň 1464-1465-nji ýyllaryna gabat gelýär. XVIII asyryň ahyrlarynda XIX asyryň birinji ýarymynda ýaşap geçen Mollamyrat Horezmi özüniň „Dilawer we Gülesrar” dessanyny ýazan senesini aşakdaky setirlerde getirýär:

Bu kitapnyň senesiniň beýany,

Hezar-u du sed si hasap eýledim.

Diýmek, Mollamyrat özüniň „Dilawer we Gülesrar” dessanyny 1230-njy ýylda ýazypdyr. Bu sene miladynyň 1814-1815-nji ýyllaryna gabat gelýär.

Ýöne golýazmalarda eseriň ýazylan senesiniň duş gelmeýän halatlary hem az däl. Beýle ýagdaý köplenç ol ýa-da beýleki eseriň doly görnüşde gelip ýetmedik halatlarynda bolýar. Elbetde, awtorlaryň özleriniň hem eserini ýazan wagtyny, senesini görkezmän gidýän pursatlary-da bolýar. Eger haýsydyr bir sebäbe görä, golýazmada sene görkezilmedik bolsa, onda kagyzyna, hatyna, golýazmanyň beýleki alamatlaryna salgylanyp, senäni çaklamaly bolýar. Senäniň anyklanylmagyna tekstde getirilýän wakalaryň beýanynyň, taryhy şahslaryň

atlary hem belli derejede ýardam edýär. Mysal üçin, Nurmhammet Andalybyň „Ýusup-Züleýha” dessanynda „Hanymyz Şirgazy hemaýat idi” diýen setir bar. Şu setiriň esasynda „Ýusup-Züleýha” dessanyň Şirgazy hanyň hanlyk süren döwründe döredilendigini bilmek bolýar. Munuň özi eseriň döredilen senesini anyklamaklyga töwerekleýin çemeleşmekligiň gerekdigini görkezýär.

Eseriň ýazylan senesi aýdyňlaşdyrylandan soň, eseriň ýazylan ýerini, golýazmanyň ýazylan ýerini kesgitlemek zerurlygy ýüze çykýar. Golýazmany ýazan ýerli halkdan bolupmy, golýazma şol ýeriň däbini-dessuryny aňladýan alamatlar ornaşypmy, ýerli gepleşikler onda öz beýanyňy tapypmy diýen ýaly umumy soraglar ýüze çykýar.

Eseriň ýazylan ýerini anyklamak hemişe aňsat düşüp duranok. Mysal üçin, biz Magtymgulynyň „Gözel Şirgazy” goşgusynyň Hywa topragynda ýazylandygyny bilýäris. Zeliliniň „Däli Gürgene gideli” diýen goşgusy hem Hywa topragynda döräpdir. Emma bu şahyrlaryň ikisi hem Etrek-Gürgen topraklaryndan. Abdylly Şabendäniň „Hojamberdi han” dessanynda bolsa Eýran topragyndaky ganly çaknyşyklara gatnaşan we heläk bolan türkmen serdary Hojamberdi hanyň ykbaly beýan edilýär. Diýmek, hemişe eserdäki gelýän ýer-ýurt atlary bilen hem onuň nirede ýazylandygyny tassyklamak kyn. Bu mesele hem seresaply bolmagy talap edýär.

Golýazmalar bilen işlenilen halatynda eseriň awwtoryny anyklamak iň kyn meseleleriň biri bolup durýar. Bu ýerde bir awtory beýleki bir awtordan, bir eseri beýleki bir eserden tapawutlandyrmak meselesi orta çykýar. Çünki kähalatlarda golýazmalaryň özünde bu hakda hiç zat aýdylman galýar ýa-da golýazmanyň bu hakda aýdylan ýerleri bozulyp, ýyrtylyp ýok bolýar. Mysal üçin, türkmen edebiýatyny öwreniş ylmynda XX asyryň ortalarynda „Saýatly-Hemra” dessanynyň awtorynyň Abdylla Şabendedigi aýdylýardy.

Eseriň awtoryny anyklamak meselesi juda jogapkärli wezipe. Şonuň üçin hem tekstolog alym eseriň awtoryny anyklamak islese, ony berk ylmy deliller bilen esaslandyrmalydyr.

Golýazmalaryň ylmy teswiri

Ylmy teswir näme? Onuň ylym üçin zerurlygy nämede? Ylmy teswiriň tekstologiýa ylmyndaky orny hakynda näme diýmek bolar? Bu sowallara jogap bermezden ozal golýazmalaryň neşir edilen kitap dældigini, her bir golýazmanyň diňe ýeke-täk kitapdygyny, olaryň ylym üçin köp we bilinmeýän

maglumatlary, käte juda täsin maglumatlary özünde saklaýandygyny bellemeli. Mälim bolşy ýaly, neşir edilen kitaplaryň belli ady bolýar. Emma golýazmalarda ol ýa-da beýleki eseriň ady hemişe sataşyp durmaýar, köp eserleriň bolsa adyny asla anyklap bolmaýar. Tekstolog haýsy hem bolsa bir golýazmany eline alsa, eger ol golýazma ozal ylmy teswir ýazylmadyk bolsa, onda bu wajyp we agyr wezipäni onuň özi ýerine ýetirmelidir. Alym ol ýa-da beýleki eseriň tekstiniň näçe golýazmasyny ýüze çykaran bolsa, şonça hem ylmy teswir bermeli bolýar. Şol ylmy teswirler bolsa, diňe bir şol teksti derňemek üçin bolman, beýlekilere hem niýetlenilmelidir.

Belli bolşy ýaly golýazmalar ýörite niýetlenilen hazynalarda saklanylýar. Golýazmalar hazynalary belli kitaphanalarda-da, muzeýlerde-de, ylmy-barlag institutlarda-da bolup biler. Mysal üçin, Türkmenistandaky golýazmalar Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda, Magtymguly etrabyňyň Gerkez obasyndaky Magtymgulyňyň muzeýinde, Köneürgençdäki muzeýde saklanýar. Daşary ýurtlarda-da şeýle. Her bir golýazma öwreniji alym ol ýa-da beýleki eseriň golýazmalaryna ylmy teswir berjek bolsa, şol eseriň golýazmalarynyň hemmesine teswir bermelidir. Mysal üçin, tekstolog Magtymgulyňyň golýazmalaryna teswir berjek bolsa, onda ähli golýazmalar hazynalaryndaky Magtymguly bilen baglanyşykly golýazmalaryň hemmesini gözden

geçirmelidir we teswir bermelidir. Şeýle ýagdaýda köp golýazmalar ylmy dolanyşyga girizilýär.

Ylmy teswir ýazmaklygyň dürli ýörelgeleri, özboluşly aýratynlyklary bar. Bu ýörelgeleriň dürli ýurtlarda, dürli ylmy mekdeplerde käbir babatlarda, meselem, maglumatlaryň berliş tertibi, azlygy-köplügi babatda, belli bir tapawutlara eýe bolup durýandygyny bellemek mümkin. Ýöne olaryň hemmesini bir mesele – takyklyk meselesi birleşdirýär. Ylmy teswir ýazýan alym diňe bir şol eseriň ähli golýazma nusgalaryny bilmek bilen çäklenmän, eýsem şol eser hakdaky has wajyp edebiýatlary hem bilmelidir. Berilýän maglumatlar näçe doly bolsa, golýazma düşünmeklik üçin şonça-da bähbitlidir. Ylmy teswir ýazylan mahalynda in zerur zat – ol hem berilýän maglumatlaryň ygtybarly bolmagydyr. Eger teswirde hädogry maglumat gitse, onda ol ylymda nätakyklygyň ýüze çykmagyna sebäp bolar.

Türkmen alymlarynyň işläp düzen kadalary gündogar golýazmalaryny öwrenýän dürli ýurtlardaky, hususan-da Özbegistandaky, Täjigistandaky, Türkiýedäki, Orsýýetdäki ylmy merkezlerde işlenilip düzülen kadalaran ugur alnyp düzülendir. Teswir düzmekdäki kadalaryň gysgaça beýany aşakdaky ýalydyr:

1. Teswiriň tertip belgisi – çepde.

2. Golýazmanyň saklanýan bukjasynyň belgisi – sagda. Eger teswirlenilýän eser ýygyny görnüşli golýazmanyň içinde ýerleşýän we özbaşdak teswirlenilýän bolsa, onda bukja belgisiniň aşagyndan esere degişli waraklar (ww.) we sahypalar ($w^a - w^b$) görkezilýär. Meselem, aşakdaky teswiri synlalyň:

1876

27^b-137^a

Munuň özi teswirlenilýän eseriň 1876-njy bukjadaky golýazmanyň 27^b-137^a sahypalarynda ýerleşýändigini, beýleki sahypalardaky eserleriň bolsa özbaşdak teswirlenendigini aňladýar.

3. Eseriň ady golýazmadaky ýazylan hatynda we häzirki ulanylýan elipbiýde berilmeli. Eseriň ady ýazaryň özi tarapyndan haýsy dilde (arap, pars, türkmen) goýlan bolsa, şol görnüşde-de alynmaly. Meselem: رونق الاسلام «Rownakyl yslam», ثبات العاجزين «Sebatyl ajyzyn» we ş.m. Zerurdyr öýdülen ýerinde eseriň adynyň eger ol arap ýa-da pars dilinde bolsa, türkmençe manysy hem görkezilip bilner. Eger eseriň öz hakyky adyndan başga ylmy dolanyşykda ýörgünli ady bar bolsa, ol hem görkezilmeli. Meselem, Mahmyt Gaýybynyň اكل نامه «Ekelnama» eseriniň golýazmalary teswirlenilse, onda

bu eseriň ylmy dolanyşykda اوتوزايكي تخم قصه سي «Otuz iki tohum kyssasy» adynyň ýörgünlidigi we onuň sebäpleri düşündirilmeli. Ady anyklanylmadyk eserlere şertli at goýulýar. Eseriň adynyň şertlidigi kwadrat ýaý [] arkaly aňladylýar.

4. Teswirlenilýän eseriň degişli golýazmada doly nusgada ýa-da doly däl nusgada getirilendigi hakyndaky maglumatlar berilýär. Eger eser kätip tarapyndan gysgaldylyp getirilen bolsa, onda eseriň kätip tarapyndan gysgaldylyp alnandygy görkezilmeli.

5. Eseriň ýazarynyň ady, tahallusy, döwri hakynda gysgaça maglumat bermek zerur. Eseriň ýazary öň ylymda belli däl adam bolsa, onda ol hakyndaky maglumatlary köpräk bermeli. Eseriň ýazarynyň ady, tahallusy teswirlenilýän golýazmada getirilen bolsa, golýazmanyň şol sahypasy görkezilmeli.

6. Eger eser, başga dilden türkmençä geçirilen bolsa, terjimeçi hakyndaky maglumatlar getirilmeli. Eseriň terjimeçisiniň ady teswirlenilýän golýazmada getirilen bolsa, golýazmanyň şol sahypasy görkezilmeli.

7. Eger eser haýsydyr bir şahsyýete bagyşlanyp döredilen bolsa, ýa-da haýsydyr bir şahsyýetiň tabşyrygy, haýyşy boýunça döredilen bolsa, ol hakyndaky maglumatlar görkezilmeli. Eger bu hakda

değişli nusgada agzalýan bolsa, maglumatlaryň getirilýän sahypasy teswirde görkezilmeli.

8. Eger teswirilenilýän eseriň mazmuny öň belli bolsa, onda bu hakda durulmaýar, ýöne teswirilenilýän eseriň mazmuny öň belli däl bolsa, onda şol gysgajyk mazmunyny getirmek hem bolar.

9. Eseriň başlanyşy arap elipbiýinde berilýär. Şol eseriň gaýtalanýan nusgalarynda başlanyşy meňzeş bolsa, onda ol soňky teswirlerde görkezilmän, diňe onuň doly nusgadygy aýdylýar. Eger eseriň başlanýan ýerini golýazmanyň çyg çekenligi, hatynyň bulaşanlygy, öçüşenligi sebäpli okap bolmasa, onda degişli sebäpleri düşündirilip, şonuň yzyndaky okamasy mümkin bolan sözlemler, setirler görkezilýär.

Eseriň başlanyşynyň berilmeginiň diňe bir golýazmanyň näderejede dolulygyny kesgitlemek üçin hem däl, eýsem eseriň haýsy nusgadygyny anyklamakda-da hyzmaty bar. Meselem, Magtymgulynyň diwanynyň golýazmalary, esasan, „Turgul diýdiler” we „Bu dünýä” atly goşgulary bilen başlanýar. Bu bolsa Magtymgulynyň diwanynyň golýazmalarynyň, esasan, iki ugur boýunça ýaýrandygyny anyklamaga ýardam edýär.

10. Eseriň soňlanyşy arap elipbiýinde berilýär. Bu ýerde-de eseriň başlanyşynyň görkezilişi ýaly kadalara eýerilmeli.

11. Golýazmada ýerleşdirilen beýleki eserler we olaryň haýsy waraklarda getirilendigi hakyndaky maglumatlar berilýär.

12. Eseriň göçürilen senesi hijri we milady hasaby boýunça görkezilýär. Golýazmanyň senesiniň getirilýän sahypasy teswirde görkezilýär.

13. Kätibiň ady, tahallusy görkezilýär. Golýazmanyň kätibi hakyndaky maglumatlaryň getirilýän sahypasy teswirde görkezilmeli.

14. Eger kätip golýazmany haýsydyr bir şahsyýetiň haýyşy boýunça göçüren bolsa, ol hakyndaky maglumatlar görkezilmeli. Bu maglumatlaryň golýazmada getirilýän sahypasy teswirde görkezilýär.

15. Kitabyň eýesiniň ady, eger onuň möhüri bar bolsa, möhürdäki ýazgylar berilýär. Bu maglumatlaryň golýazmada getirilýän sahypasy teswirde görkezilýär.

16. Golýazmanyň kagyzynyň nirede öndürilendigi görkezilýär.

17. Golýazmanyň hatynyň görnüşi görkezilýär. Belli bolşy ýaly arap hatynyň nesh, süls, diwan, talyk, nastalyk, şikeste ýaly dürli görnüşleri bar. Eger golýazmanyň nirede we haçan ýazylandygy belli däl bolsa, onda bu hatlaryň şol meseleleri anyklamaga hemaýatynyň ýetýän wagtly-da bar. Türkmen

golýazmalarynyň aglabasy nestalyk hatynda ýazylandyr.

18. Golýazmanyň hatynyň syýasy hakynda maglumat berilýär.

19. Golýazmanyň her sahypadaky setir sany, sütün sany görkezilýär. Eger golýazmanyň dürli sahypalarynda setir sany deň bolmasa, onda ortaça setir sany görkezilýär.

20. Golýazmanyň her waragynyň ahyrynda garawulynyň bardygy ýa-da ýokdugy görkezilýär.

21. Golýazmanyň sahabynyň deridigi, kartondygy aýdylýar. Sahaby bejeren adamyň ady, eger möhüri bar bolsa ondaky ýazgylar berilýär. Bu maglumatlaryň golýazmada getirilýän sahypasy teswirde görkezilýär.

22. Golýazmanyň haçan we kim tarapyndan tabşyrylandygy, tabşyran we getiren adamyň kimdigi hakdaky maglumatlar berilýär. Eger bu maglumatlar golýazmada bar bolsa, onda golýazmada getirilýän sahypasy teswirde görkezilýär.

23. Golýazmanyň umumy warak sany we şondan esere degişlisi görkezilýär.

24. Golýazmanyň waragynyň ininiň, boýunyň ölçegi, ýaýyň içinde bolsa tekstiň ölçegi görkezilýär.

25. Golýazmanyň nogsany hakynda maglumatlar berilýär.

26. Teswirlenilýän eseriň öň teswir kitaplaryna giren golýazma nusgalary bar bolsa, şol kitaplaryň edebiýaty we olardaky degişli teswirleriň belgileri berilýär.

Bulardan başga-da golýazmanyň bezegi, ondaky ünsüňi çekip biljek dürli ýazgylar, aýratynlyklar hakynda-da maglumatlar berilýär. Bu maglumatlar teswirlenilýän golýazmany oňat göz önüne getirmäge, oňa düşünmäge, hemaýat edýär.

Ylmy teswir berilende esasy göz önünde tutulýan ýagdaýlar ýokarda agzalanlardan ybaratdyr.

Ylmy teswir berilende golýazmadaky eseriň dilini takyk kesgitlemeli. Daşyndan göräýmäge aňsat ýaly bolup görünýän bu meseläniň hem özüne ýetik kynlygy bar. Çünki orta asyr şahyrlarynyň eserleriniň dilini türki dilleriň haýsy hem bolsa birine anyk degişli etmek çetin. Bu ýerde şol eserde haýsy hem bolsa bir dil toparyna mahsus bolan aýratynlyklaryň tutýan derejesini kesgitlemeli. Mysal üçin akademik A.N. Samaýlowiç Alynýň „Kyssaýy Ýusup” eseriniň dilinde oguz diline mahsus bolan aýratynlyklaryň agdyklyk edýändigini belläpdir.

EDEBIÝATLAR

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygındysy. Aşgabat. Türkmen döwlet neöirýat gullugy. 2007. 416 s.
2. G.Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany halky söýmek bagytdyr. Aşgabat. 2007.
3. Täze Galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy. 2007-nji ýyl. Aşgabat. 2008.

4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat. Ylym neşirýaty. 2007.
5. G. Berdimuhamedow. Türkmenistan sagdynlygyň we ruhybelentligiň ýurdy. Aşgabat. 2007.
6. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. – Aşgabat, Türkmen döwlet neöirýat gullugy. 2005. 864 s.
7. Andalyp. Nesimi. /Tankydy tekst/. Aşgabat. Ylym, 1978.
8. Andalyp. Ýusup-Züleyha. /Tankydy tekst/. Aşgabat. Ylym, 1973.
9. Azady. Eserler. /Tankydy tekst/. Aşgabat. Ylym, 1983.
10. Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki sözlügi. – Aşgabat, «Miras», 2004,
- Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri. Aşgabat. Ylym. 1984. 212 s.
11. Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalaryny yzarlap... . Aşgabat. Ylym. 1995.
12. Gurbanow G. Köne türkmen ýazuwy. Aşgabat-1992.
13. Mämmedjumaýew A., Guzyçyýewa G. Türki dilli golyazmalaryň teswiri. Aşgabat. TMGI. 1997. 160 s.

14. Nazarow G. Türki dilli golyazmalaryň katalogy. Aşgabat. Ylym. 1980. 196 s.
15. Nazarow G., Aşyrow A. Andalybyň golyazmalarynyň teswiri. Aşgabat. Ylym. 1990. 104 s.
16. Türkmen poeziýasynda döp we täzelikçilik. Aşgabat-1977.
17. Şabende. Şabähram. /Tankydy tekst/. Aşgabat. Ylym, 1980.

Rus dilindäki edebiýatlar:

1. Kazy Ahmad. Traktat o kalligrafah i hudoznikah. Moskwa-Leningrad, 1947.
2. Katalog wostoçnyh rukopiseý Akademii Nauk Tadžikskoý SSR. 6 tomow. Taşkent: Fan. 1967-1988 gg.
3. Kostygowa G.I.. Obrazsy kalligrafiýa Irana i Sredneý Azii XY-XIX ww. Moskwa. 1963.

4. Lihačýew D.S. Tekstologiyá. Na materiale russkoý literatury X-XVII ww. Moskwa-Leningrad. 1962. 606 s.
5. L.W. Dimitriýewa, A.M. Muginow, S.N. Muratow. Opisaníye týurkskih rukopiseý instituta Narodow Azii. Moskwa: Nauka, Glawnaýa redaksiya wostočnoý literatury. 1965. 260 s.
6. Obrazsy kalligrafii Irana i Sredeneý Azii XV-XIX ww. IWL, Moskwa, 1963.
7. Osnovy tekstologii. Pod redaksiýey W.S. Nečayewoy. Moskwa, Izdatelstwo Akademii Nauk SSSR. 1962. 410 s.
8. Osnovy tekstologiyá. Moskwa. 1964.
9. Omar Haýyam. Ruba‘íyat. Moskwa, 1959.
10. Saadi. Gulistan. Kritičeskiý tekst. I t. Moskwa, 1959.
11. Sobraniye wostočnyh rukopiseý Akademii Nauk Uzbekskoý SSR. 11 tomow. Taškent: Fan. 1955-1987 gg.
12. Reýser. Tekstologiyá. Moskwa. 1972.
13. Reýser. Osnovy tekstologii. Izdaniye 2-ye. Leningrad, “Prosweššeniye” Leningradskoýe otdeleniye. 1978. 176 s.
14. Reýser. Paleografiya i tekstologiyá nowogo wremeni. Izdatelstwo “Prosweššeniye”. Moskwa. 1970. 336 s.
15. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. – Москва, 1979.

16. Путешествие По средней Азии... А. Вамбери. – Москва, издание А.И.Мамонтова, 1867.
17. Tomaşewskiý B.W. Pisatel i kniga. Oçerki tekstologii. Moskwa. 1928.
18. Halimow N.B. Katalog arabских rukopiseý Akademii Nauk TSSR. Aşhabad: Ýlym, 1988. 488 s.
19. Firdousi. Şahname. Kritiçeskiý tekst. I t. Moskwa, 1960. 9 sah.
20. Чирва А. Книга в твоих руках. – Москва, «Просвещение», 1985.

Özbek dilindäki edebiýatlar:

1. Süleýmanow H. Alişer Nowaýi. Küllüyeti kulýazmalari tadjikotidan.. Şu kitapda: Adabiy miros, manba wa tadjikotlar. № 3. Toşkent. 1973,
2. Şarkşunoslik. № 1. Toşkent: Fan. 1990. 168 s.
3. Şarkşunoslik. № 2. Toşkent: Fan. 1991. 184 s.
4. Şarkşunoslik. № 3. Toşkent: Fan. 1992. 148 s.
5. Şarkşunoslik. № 4. Toşkent: Fan. 1993. 140 s.
6. Şarkşunoslik. № 5. Toşkent: Fan. 1994. 168 s.
7. Şarkşunoslik. № 6. Toşkent: Fan. 1995. 176 s.
8. Şarkşunoslik. № 7. Toşkent: Fan. 1996. 208 s.
9. Şarkşunoslik. № 8. Toşkent: Fan. 1997. 208 s.

10. Şarkşunoslik. № 9. Toşkent: Fan. 1999. 192 s.
11. Şarkşunoslik. № 10. Toşkent: Fan. 2000. 188 s.
12. Şarkşunoslik. № 11. Toşkent: Fan. 2002. 208 s.
13. Şarkşunoslik. № 12. Toşkent: Fan. 2004. 248 s.

M A Z M U N Y

Giriş.....	7
-------------------	----------

Hat-ýazuw üçin	
ulanylan serişdeler.....	13
Hatdatlyk sungatynyň	
dürli nusgalary. Türkmen	
hatdatlary.....	30
Tekstologiýanyň ylym hökmünde	
kemala geliş taryhy.....	39
Tekstiň çeşmelerini öwrenmek	
we onuň meseleleri.....	48
Tekstiň taryhyny hertaraplaýyn	
öwrenmek.....	60
Terjime eserleriň tekstini	
öwrenmek.....	63
Ýazaryň teksti.....	71
Golýazmalaryň ylmy teswiri.....	75